

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
YAYINLARI

LXXXVII

Prof. Dr. Mehmet Taplamacıoğlu

GENEL SOSYOLOJİ

Üzerine Bir Deneme

İKİNCİ BASKI

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ . 1969

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
YAYINLARI

LXXXVII

Prof. Dr. Mehmet Taplamacıoğlu

GENEL SOSYOLOJİ

Üzerine Bir Deneme

İKİNCİ BASKI

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASİMEVİ . 1969

ÖNSÖZ

Sosyolojinin bilimsel varlığı uzun zaman konuşma ve tartışma konusu olmuştur. Bir bilgi kolunun bilimsel kimliğini kazanabilmesi için kendine öz alan, amaç ve metodunun bulunması gereklidir. Geçen yüz-yılın ilk yarısında varlığı ilân edilen bu bilim her türlü takışmalara gö-ğüs germiş ve müspet disiplinler arasındaki yerini almıştır. Auguste Comte'tan sonra bir duraklama olmuştü; fakat Durkheim ve arkadaş-larının çalışmalarıyla sosyoloji bugün en verimli aşamaya ulaşmıştır. Son zamanlarda bu alandaki konuşma, tartışma ve takışmalar yalnızca çeşitli görüş farklarına inhisar etmektedir. Durkheim okulu sosyolojiyi o kadar kökleştirmiş ve verimli kılmıştır ki, bugün bu disiplinin bilimsel niteliğinden şüphe etmeye kimsenin hakkı kalmamıştır. Şüphesiz normal gelişme yanında küçük bazı saptırıcı yönelmeler de olmuştur.

Dilthey gibi sosyolojinin varlığını inkâr edenler yanında sosyolo-jizm akımına kapılarak bir sosyoloji saltanatı kurmak isteyenler de ol-muştur. Bu çekişmelerden uzak kalarak sosyolojinin, her türlü değer yargularından âzâde, özel bir konuya sahip bir olaylar bilimi olduğunu söylemekle yetineceğiz.

Bu küçük eserde öz adlar ana dillerinde olduğu gibi yazılmış, ikinci derecedeki bilgilerle konunun önemli kaynakları, araştırmacılara bir yar-dımı olur düşüncesiyle dip notlarında gösterilmiştir.

Kitabın üç bölümü vardır: Birinci bölüm Sosyolojinin ana kavram-larını, ikinci bölüm metodunu, üçüncü bölüm tarihçesini inceler.

Burada, bilimin vardığı son gerçeği görmek veya hikmetin son sö-zünü işitmek isteyenlere cevabım bu küçük eserin sonuç değil, sâdece bir başlangıç olduğunu hatırlatmaktır.

Dr. Mehmet Taplamacıoğlu

Haziran 1961

İÇİNDEKİLER

	<u>Sahife</u>
ÖNSÖZ	3
Birinci Bölüm (Konu)	
I. SOSYOLOJİNİN ANA KAVRAMI	9
A) Sosyolojinin Tanımı	9
B) Sosyolojinin Bölümleri	11
1. Genel Sosyoloji	11
2. Toplumsal Morfoloji	11
3. Toplumsal Fizyoloji	12
C) Sosyolojinin Sınırları	13
D) Sosyolojinin Adlandırılması	17
II. TOPLUMSAL OLGULAR	18
A) Toplumun Ana Kavramı	19
B) Toplumsal Olguların Ana Kavramı	20
C) Toplumsal Olguların Yaptırımı	23
1. Mistik Yaptırım	24
2. Hukukî Yaptırım	24
3. Ahlakî Yaptırım	24
4. Hicvî Yaptırım	25
III. TOPLUMSAL OLGULARIN BÖLÜMLERİ	26
A) Beşerî Gruplar	26
1. Biyolojik Gruplar	27
a) Cinsiyet Grupları	27
b) Yaş grupları	27
c) Kandaşlık grupları	28
2. Coğrafi Gruplar	28
a) Kabile, frateri ve mahalle	29

b) Köyler	29
c) Şehir ve Siteler	29
d) Millet ve Koloniler	30
3. Sosyolojik Gruplar	31
a) Durum Birliği	31
b) Görev Birliği	32
B) Beşerî Davranışlar	33
1. Ekonomi Hayatı	35
a) Biçim Değiştirme	35
b) Yer ve el değiştirme (değişim)	37
c) Tüketim	38
2. Münasebet Hayatı	39
3. Tapınma Hayatı	40
IV. SOSYOLOJİK GÖRÜŞ	43
A) Sosyoloji ve Toplumsal Pratik	43
B) Sosyoloji ve Tarih	44
C) Sosyoloji ve Özel Toplum Bilimleri	45
V. SOSYOLOJİK ARAŞTIRMALARIN TEMEL KURALLARI	46
A) Müşahhaslık Kuralı	46
B) Şuurlu Tecahül Kuralı	47
C) Objektiflik Kuralı	47
D) Toplumsal Olgunun Tayini Kuralı	48
E) Dayanımlı Bütünlük Kuralı	49
F) Normal Patolojikten Ayırma Kuralı	49
G) Toplumsal Toplumsalla Açıklama Kuralı	50

İkinci Bölüm (Metod)

I. VASIFLAMA	52
A) Doğrudan Doğruya Gözlem	53
1. Öğrenme	53
2. Hazırlama	54
3. Sezme	54
B) Dolayısıyla Gözlem	54
1. Belgeleri Toplama	55
2. Belgeleri Tartışma	56

II. KARŞILAŞTIRMA	57
A) Tarihi Karşılaştırma	58
B) Etnografik Karşılaştırma	59
C) İstatistik Karşılaştırma	59
III. AÇIKLAMA	61
A) Yayılış	61
B) Oluş	62
IV. SOSYOLOJİK AÇIKLAMA VE SONUÇLARI	64
A) Sosyolojide Tipler	65
B) Sosyolojide Sebeplik Kavramı	66
C) Sosyolojik Kanunlar	68
D) Sosyoloji de Kanun çeşitleri	70
1. Yapı Kanunları	70
2. Evrim Kanunları	70
3. İstatistik Kanunlar	71
4. Tarihi Kanunlar	71
5. Bağlaşma Kanunları	72
6. Birlikte Değişme Kanunları	73
7. Sebeplik Kanunları	74
8. Sosyolojide Öngörü	74

Üçüncü Bölüm (Tarihçe)

I. HAZIRLIK DEVRİ	76
A) Kutsal Kitapla İlgili Karşılaştırmalar	77
B) Akdenizle İlgili Karşılaştırmalar	79
C) Evrensel Karşılaştırmalar	82
II. KURULUŞ DEVRİ	87
A) Karşılaştırmaların Genişlemesi	88
B) Sebeplerin Varlığını Doğrulama	91
C) Sebeplerin İspatı	95
Türkiye'deki Durum	98
Sosyolojinin bugünkü durumu	101

(Sosyolojinin Konusu)

BİRİNCİ BÖLÜM

I. SOSYOLOJİNİN ANA KAVRAMLARI

Sosyoloji sözü yeni buluşlardandır. Aug. Comte onu bir lâtın kökle bir yunan ekinden yapmıştır.¹

Biyoloji ve psikolojide olduğu gibi köklerle ekler yunanca değildir. Kelime lâtince başlar, yunanca biter. Bununla beraber Sosyoloji terimi her yerde tutunmuştur. Bugün için onun yerine bir başkasını koymak pek kolay değildir.

A) SOSYOLOJİNİN TANIMI

Sosyoloji, toplumu ve toplumsal olayları inceler. Littré sözlüğü bunu "toplumların gelişmesi bilimi" diye tanımlar. Burada bilim sözü o gün için zamanından önce söylenmişti. Gelişme sözü ise ilerlemenin iyimser bir felsefesini gösterebilir. Bilim terimi alınırsa bundan sosyolojinin, ileride olabilecek varsayış ve öngörülerle değil, yalnızca günün ve dünün gerçek olgularıyla uğraşacağı anlaşılır. Başka bir deyişle sosyoloji toplumsal gerçekler ve onların bağılı oldukları kanunlar üzerinde durur. Bu bakımdan toplumu incelerken, cansız ve canlılar üzerindeki araştırmalarda tutulan yoldan gitmek gerekir. Toplumsal araştırmaların bilimsel ve olumlu niteliklerini belirtmek üzere René Maunier, Sosyoloji için şu tanımı ileri sürer: Sosyoloji zaman ve mekânda gözlemlenebilen insan toplumlarını vasıflayan, karşılaştıran ve açıklayan bir bilim dalıdır.²

1 Lâtince kök socius, Yunanca ek logos'tur. Tümü toplum bilimi demektir. Sosyoloji terimi, ilkin ilmi içtima olarak dilimize çevrildi. Ziya Gökalp, ilmi içtima'ı toplumsal bilim (science sociale) e karşılık tutarak içtimaiyat terimini kullandı. Dil devrimi sonunda toplumbilim gibi bir karşılık bulunmuş ise de milletler arası bir rağbet taşıyan sosyoloji terimi bugünkü Türkçede yerleşmiş bulunmaktadır.

2 R. Maunier'nin bu tanımı gözden geçirilecek olursa şu sonuçlara varılır:

a) Bilimsel bir görüş için muhtemel ve ideal şeylerden değil, gerçek olaylardan işe başlamak gerekir.

Daha açık olarak *sosyoloji, belli zaman ve mekândaki toplumu ve toplumsal gerçekleri vasıflayan, karşılaştıran ve yorumlayan bir bilimdir.*

Burada ideal ve olası bir nesne değil, günün ve dünün toplumsal gerçeği söz konusudur. Doğrusu, toplumlar biliminin içindekiler bundan başka bir şey olamaz. Bu bilimi, toplu halde yaşayan insanlar arasında meydana gelen ortaklaşa düşünüş ve davranışların somut, tarihi ve coğrafi bir incelemesi gibi anlamak gerekir. Toplumsal demekle insan topluluklarını, çeşitliliği, karmaşıklığı ve gerçekliği içinde incelemek isteği açıklanmış olur.

Ama neden bu araştırmada vasıflama, karşılaştırma ve açıklama gibi üçüzlü bir nitelik görülüyor? Çünkü bu üçüzlü nitelik sosyolojinin anlam ve metodunu açıklar. Tabiat bilimleri veya gözlemci ve deneysel bilimler olayları vasıflama ile işe başlar, karşılaştırır, sınıflar ve son olarak açıklarlar. Burada konu ayrı ayrı gözlemlenir, özellikleri belirtilir, karşılaştırılır ve ortaya çıkan benzerlik ve aykırılıklara göre bir sınıflamaya gidilir. Bunlar yapıldıktan sonra konunun nedenleri, uyarlık ve aykırılıkları açıklanır. İşte tabiat bilimlerinin araştırmalarda tuttuğu yol budur. Tıpkı bunlar gibi insan bilimleri (Sciences de l'homme) ve özellikle toplumsal insanı inceleyen bilim dalının da ortaklaşa yaşayış olaylarını vasıflama, karşılaştırma ve açıklama ile uğraşması gerekir. Gözlem, karşılaştırma ve yorumlama (başka deyişle müşahede, mukayese ve izah) her bilimsel araştırmanın gütmekte olduğu üçüzlü amacı belirtir. Her bilim, konusuna giren olguları ve nedenlerini özetleyen bir tablo ile sonuçlanır. Sosyolojinin amacı bilindikten sonra onu başka amaçlar güden ve başka yollar tutan her türlü, nazari düşüncelerden ayırdetmek gerekir. Toplumsal yaşayışı vasıflama, karşılaştırma ve açıklama olarak anlaşılan sosyoloji, insan hakkındaki pozitif bilginin, bugünkü anlamıyla antropolojinin bir dalıdır. Antropolojinin birbirini açıklayan üç bölümü vardır: *Birinci bölüm*, insanın fizik veya biyolojik yapısını inceler; buna fizik antropoloji (Anthropologie physique) denir. *İkinci bölüm*, psikolojik yönden insanı inceler; bu da ruhi antropoloji (Anthropologie Psychique) dir. *Üçüncü bölüm* toplum içindeki insanı inceler ki bunun da adı *sosyoloji* veya siyasal antropoloji (Anthropologie Politique) dir.

b) İncelemelerde herhangi belirsiz bir toplum yerine belirli bir topluluk göz önünde tutulur.

c) Tekil olaylar yerine olguları vasıflama, karşılaştırma ve açıklama üzerinde durulur. Bu üç nitelik nazara alırsa özel toplum bilimleri ile sosyoloji arasındaki tartışmalar sona ermiş olur; çünkü sosyoloji olay ve olgunların tümü üzerinde durur.

B) SOSYOLOJİNİN BÖLÜMLERİ

Sosyoloji üçe ayrılır: Genel sosyoloji, Toplumsal morfoloji, Toplumsal fizyoloji.³

1. *Genel sosyoloji*: sosyolojinin konu, metot ve tarihini inceler.

2. *Toplumsal morfoloji*: Toplumsal olguların maddî dayanaklarını inceler. Burada bir yandan toplumdaki hacım ve kesifliğin, toplumsal görevler (fonctions sociales) ve kurumlar (institutions) üzerindeki etkileri, öte yandan toplum ve toplumla çevre şartları arasındaki karşılıklı bağılıklar araştırılır.

Bir toplumda ortaklaşa düşünüş, duyuş ve davranış tarzlarıyla bunların maddî dayanağı olan toprak ve insanlar vardır. Düşünüş, duyuş ve davranışın tekrarından doğan kurumlar toplumun mânevî; insan gruplarıyla toprak, âlet ve teknik araçlar ise maddî dayanaklarıdır.

Morfolojide araştırmalar üç doğrultuya yönelir:

Birinci kesim, hacım ve kesifliğin toplumsal görev ve kurumlar üzerindeki etkisini inceler. *İkinci kesim*, toplumla çevre şartları arasındaki karşılıklı münasebetleri araştırır. *Üçüncü kesimde*, toplumsal gruplar ele alınır.

a) Hacım: Kısaca toplum teklerinin azlığı veya çokluğu demektir. Kesiflik ise belirli alandaki insan sayısıdır. Bir de dinamik kesiflik vardır. Dinamik veya mânevî kesiflik toplumsal birliklerde iktisat, ticaret ve fikir bağıntılarının çoğalmasından dolayı karşılaşma ve buluşma sayısının artması demektir. Bu görüşme ve buluşmalar belirli bir toprak parçasında yaşayan insan sayısını arttırıyor gibidir. Bağlı olduğu iktisadi, ticarî ve fikrî ilgiler dolayısıyla, fert, toplumsal görev ve kurumlar üzerine etki yapar.

Bir toplumdaki hacım ve kesiflik dinî, ekonomik, hukukî ve siyasî kurum ve durumlara etki yapar. Hacım ve kesifliğin artmasıyla dinî düşünüş ve inanışlar değişir. Meselâ, İslâmiyet hacım ve kesiflik bakımından genişleyince çeşitli mezhep, fırka ve öğretiler (doktrinler) ortaya çıktı; Hıristiyanlığın hacım ve kesifliği artınca çeşitli ulusal kiliseler kuruldu. Buna karşılık totemcilik hacım ve kesifliği çok az bir din olduğundan onda farklı inanışlar yoktur. Bir totem üyesi neye inanıyorsa

³ Bu kitapta toplumsal morfoloji ve fizyolojinin derinliklerine girilmeyerek ana çizgileri üzerinde durulmuştur.

ötekiler de aynı şeye inanırlar. Hacim ve kesifliğin artması ayrılaşma ve iş bölümünü arttırır. Van, Urfa, İstanbul ve New-york'ta hacim ve kesiflik farklı olduğu için bu şehirlerdeki iş bölümü de farklıdır. Hacim ve kesiflik, hukuk kurum ve durumları üzerine de etki yapar. Hacim ve kesifliği dar olan ilkel toplumlarda ortaklaşa mülkiyet vardır. Çağdaş hukuk, ferdi mülkiyete yönelmektedir. Bunun gibi ferdin iradesini nazara almayarak düzenlenen statüler yani mülki (statuts réels) ve şahsi hükümler (statuts personnels) yerine taraflar arasında kişisel bir hukuk yaratan sözleşmeler (contrats) yer alır.

Hacim ve kesifliğin artması, toplumlarda demokrasi ve eşitlik ilkelinin yerleşmesini sağlar.

b) Morfolojik araştırmaların ikinci türü, toplumla çevre şartları arasındaki bağılıkları aramaktır. Bu konu çeşitli yönlerden ele alınır:

Fransızlar böyle bir incelemeye beşeri coğrafya (Géographie humaine); Ratzel, İnsan Coğrafyası (Anthropogéographie); Amerikalılar ise Beşeri Ekoloji (Human Ecology) adını verirler.

c) Morfoloji konusunda son olarak, toplumsal gruplar ele alınır. Bunlar sırasıyla kan, toprak ve işgüç gruplarıdır.

3. *Toplumsal fizyoloji*: Bu bölümde tıpkı fizyolojide olduğu gibi toplumsal görevler incelenir. Toplumsal görevler, Din, Ahlâk, Hukuk, iktisat, dil ve estetik gibi kurumlarla ilgili ortaklaşa düşünüş, duyuş ve davranışlardır. O halde toplumsal fizyolojinin konusu bu görevler veya bu görevlerin daha kıvamlı bir ifadesi olan kurumlardır.

Toplumsal kurumlar, bir toplumda tekrarlanan ortaklaşa düşünüş, duyuş ve davranış tarzlarıdır. Bu bakımdan yalnız değil bileşiklerdir. Din kurumunda *inanişlar* düşünüş ve duyuş, tapınmalar ise *davranış* tarzlarıdır. Ahlâkta, ahlâk hakkındaki fikirler düşünüş, bu düşünüşe göre gidişi ayarlama ise davranış tarzıdır. Görülüyor ki her toplumsal kurum tekrarlanan ortaklaşa düşünüş, duyuş ve davranıştan meydana gelen bileşik bir fonksiyondur. Bu duruma göre toplumsal fizyoloji, tekil toplum bilimleriyle ilgili bir araştırma koludur. Din sosyolojisi hukuk sosyolojisi, iktisat sosyolojisi ilgili buldukları kurumları inceleyen birer özel sosyolojidir.

Din sosyolojisi, dinle toplumun karşılıklı bağıntılarını inceler. Toplum münasebetlerini, Hukuk sosyolojisi yaptırım (müeyyide) ve adalet, İktisat sosyolojisi üretim, değişim, dağıtım ve tüketim, Ahlâk sosyolojisi ise ahlâk idealleri açısından ele alır.

Toplumsal kurumlar iki türlü incelenir: *Birincisi* bunları durmuş ve donmuş sayarak incelemektir. Bu türüsüne statik veya anatomik inceleme denir. Belli bir toplumda ekonomi, din ve hukuk sistemlerini incelemek böyledir. Bu çeşit araştırmaya *statik sosyoloji* adı verilir. *İkincisi*, toplumsal kurumları, evrim aşamalarına göre hareket halinde incelemektir. Buna da dinamik veya fizyolojik inceleme denilir. Aile kurumunun, ilkel şekillerinden evrimli şekillerine kadar geçirdiği aşamaları araştırma, böylesine bir dinamik incelemedir. Bunun başka bir adı jenetik sosyoloji (Sociologie Génétique) dir.

C) SOSYOLOJİNİN SINIRLARI

İnsan bilimlerinin başında gelen sosyolojinin sınır ve alanının dar veya geniş tutulması üzerinde birçok bilginler durmuşlardır. Bu konuda biri *daraltıcı* diğeri *genişletici* iki tez vardır.

Daraltıcı teze göre, toplumsal yaşayış, insanın gidiş ve davranışlarında ikinci derecede bir olgudur. Toplumsal yaşayış insanın özünde saklı bir hal olmadığı gibi insan yaratılışının temelli bir niteliği de değildir. İnsan her şeyden önce fizik bir varlıktır. Davranışlarının nedenlerini onun şuurunda ve şuur altında aramalıdır. İnsanın yapayalnız yaşaması pekâlâ düşünülebilir. O halde onu tek olarak ele almalıdır. Bu duruma göre fert, toplumla değil, toplum fertle açıklanır. Bu görüşün tabii bir sonucu olarak sosyoloji, beşerî durum ve davranışın özü ile değil, sözü ile yani geçici nitelikleriyle uğraşır. Bu yönden sosyoloji, insan bilimleri arasında ikinci plânda kalır. Bütün insanlarda saklı olan ilgi ve isteklerin benzerliği, ortaklaşa hayatta üstün bir yer tutar. Buna göre psikoloji sosyolojiden önce gelir.

Bu görüşü bugün bile tutan ve paylaşanlar vardır. Doğuştan yalnız yaşayan insanın ruhu üzerinde deneme ve açıklamalar yapılmıştır. 12. yüzyılın sonunda arap filozofu İbn Tufayl⁴ *Hayy Bin Yakzan* adlı bir roman yazmıştı. Yazar bu önemli eserinde toplumla hiç bir ilgisi olmaksızın tek başına yaşayan bir insanın zihni gelişimini göstermeye

4 İbn Tufayl 12. yüzyılda Endülüüs arapları arasında yetişmiş bir filozof ve hekimdir. Gırnata yakınlarında doğmuştur. En önemli eseri felsefi bir roman olan *Hayy Bin Yakzan*dir. Yazar burada toplum çevresinden uzak yaşamış bir insanın zihni gelişimini ele almaktadır. Bu eser 1923 yılında Mihrap Mecmuasında Babanzâde Reşit bey tarafından dilimize çevrilmiştir (Bk. İslâm Ansiklopedisi İbn Tufayl Maddesi).

çalışmıştır. Eser, 1671 yılında Edward Poccoke tarafından Kendini Yetiştiren Filozof (Philosophus Autodidactus) adıyla lâtinceye çevrildi. Şüphesiz bu roman 1720 yılında Daniel Defoe'nun⁵ yayınladığı Robinson Crusoe'nun ilham kaynaklarından biri olmuştur. 18. yüzyıl bu türlü fantezilerden hoşlanıyordu. Bu yolda hiç bir yazar 1764 yılında *Tabiatın Öğrencisi* (Elève de la Nature) adlı eseri yayımlayan Gaspard Beau-rieux'den daha ileri gidemedi. Dikkat edilirse eserin adı, toplumun öğrencisi değil, tabiatın öğrencisidir. Buna göre insan, tabiatın her vakit açık duran büyük kitabından hiç bir eğitim ve öğretim görmeksizin ders alabilen ve her zaman tek başına yaşayabilen bir yaratıktır.

Zimmerman, inziva (de la solitude) adlı eserinde yalnızlığı övüyordu. Bugün bu fikirler henüz ortadan kalkmış değildir. Gabriel Tarde'a ve birçoklarına göre fert, özelliğini yapan ihtiyaç ve yönelişleriyle tanınır. İnsan başkalarının kendi üzerinde yaptığı etkiye baş vurulmadan da pekâlâ anlaşılır. Bu yönden toplumun tek üzerindeki etkisi (action) bir gölge olay (épiphénomène) dan başka bir şey değildir⁶.

Fakat bilim âlemi uzun zaman bu görüşü yıkmaya çalıştı. Aristo, insanı toplumsal hayvan (Anthropos zoon politikon) olarak ele alıyor⁷ ve onun ortaklaşa hayata olan yeteneğini insan yaratılışının sürekli ve temelli bir özelliği gibi görüyordu.

14. yüzyılda yaşamış olan arap filozofu İbn Haldun Berberiler tarihinin *Mukaddimesinde* toplumsal yaşayışın temelli ve zorunlu olduğunu açıklamıştır⁸.

5 Daniel Defoe, (1661–1731) ünlü bir ingiliz yazardır. En tanınmış eseri Robinson Crusoe'dir.

6 Gölge olay, bir temel olayın üzerine eklenen ve olayın oluş, gidiş ve sonucu üzerine hiç bir etki ve tepki yaratmayan ikinci bir olaydır.

7 "Anthropos Physei Politikon Zoon" sözü dinler tarihi ve din sosyolojisinde sonucu doğrulanmış bir ilkedir.

8 İbn Haldun tarih felsefesi ve sosyolojinin kurucularındandır. 1332–1406 yılları arasında yaşamıştır. Eserlerinden Mukaddimenin ilk kısmı Şeyhül İslâm Pirizâde Mehmet Sahip efendi tarafından 1849 yılında dilimize çevrilmiş ve hicri 1272 (1856) yılında İstanbul'da basılmıştır. Cevdet Paşa ise Birinci Kitabın 6. bölümünden itibaren tercüme ederek 1861 yılında bastırılmıştır. Aşlı 500 sahife tuttuğu halde ekler ve yorumlarla birlikte türkçesi 1024 sahifedir. Batı dillerinden fransızcaya Slane tarafından çevrilmiştir. Burada konumuzla ilgili olarak yazar, toplumun zorunluğunu

الاجتماع الانساني ضروري

“İnsanın toplu halde yaşaması zorunludur”

cümlesi ile özetlemektedir.

Bununla yazar sosyolojinin biyoloji ile aynı sıra ve derecede gerçeğe ve zoruna dayanan bir bilim olduğunu belirtiyordu.

Bu fikir yavaş yavaş yayılmış ve Espinas'ın dediği gibi, her türlü toplum biliminin gerçek ilkesi haline gelmiştir. İlk sırada Ferguson olmak üzere sosyolojinin öncüleri, toplumun fert üzerindeki etkileri düşünülmeden insan denilen anlaşılması güç yaratığın kavranılmıyacağını söylediler. Toplumsal yaşayışın, insan davranışlarında geçici olduğunu gösteren hiçbir belirti yoktur.

Genişletici teze gelince; Birinci tezin tersine, burada toplumsal alanın sınırlarını geriye almak, genişletmek ve uzaklara götürmek söz konusudur. Eğer toplu halde yaşamak insanın temelli bir niteliği ise bu hal aynı zamanda, hayvanların veya hiç olmazsa hayvanlardan bir çoğunun da bir özelliğidir. O halde hayvan toplumlarını da hesaba katarak karşılaştırma alanını aşırı derecede genişletmek gerekir. Romalılarda Varron⁹ insan kolonilerini arı kovanlarına benzetmişti. Yunanlılarda Lucien¹⁰ Eski çağ sitelerini karınca cumhuriyetleriyle karşılaştırmıştı. Hayvan Psikolojisi üzerindeki tartışmalar devam ederken bu fikir epeyce işlendi. 18. Yüzyılda bir hayvan sosyolojisi kuruldu. Versay (Versailles) sarayı avlanma teğmeni Georges Le Roy, hayvanlar hakkındaki yazısında arıların toplumsal iç güdüsüne ilişkin sabırlı bir gözlemin geniş sonuçlarını açıklıyordu. Ondan sonra Dupont de Nemours Enstitüde okunan iki muhtırasında hayvanların toplumsallık vasfını ileri sürüyor ve bunu misallerle aydınlatıyordu.

Alfred Espinas'ın 1877 de yayınladığı hayvan toplumları (sociétés animales) adlı doktora tezi, yeni araştırmalara yol açmış ve bunun da insan toplumlarının olumlu bir anlayışına yardım edeceği umulmuştu. O kadar ki aşağı sınıf hayvanların bile aile ve mülk edinme iç güdülerıyla kendilerini gösterdikleri, yardımlaşmaya elverişli ve ortaklaşa davranışlara sahip oldukları sanılmakta idi. Biyoloji bilginlerinden Perrier, Houssay, Bonnier, Bouvier ve Rabaut bu fikir üzerinde durmuşlardır.

9 Varron, Milâttan önce 116-27 yıllarında yaşamış bir Lâtin yazardır. Ansiklopedik bilgisi ile zamanın en seçkin bilgini olmuştur. Sayısı çok eserlerinden elimizde kalanı yalnız tarım ekonomisidir.

10 Lucien, bugünkü Urfa ilinin Fırat suyu üzerinde bulunan Samsat kasabasında doğmuştur. 125-192 yılları arasında yaşadığı sanılmaktadır. Birçok gezilerden sonra bir aralık Antakya'da avukatlık yapmış ve sonra Atinaya yerleşmiştir. 82 kadar eseri vardır. Bunlar arasında ölümler diyaloğu ve Tarih'in yazılması usulü gibi eserleri büyük zekâ ve zeyreklik örnekleridir. Lucien Yunan yazarlarının en önemlilerinden sayılır.

Şüphesiz, hayvan sürülerinin gerçekten toplum olduğu görüşüne takılmıştır. Rousseau, bunun üzerinde konuşulmasını bile istemez; zira bu, Tanrının, başlangıçtan beri iyiliği yalnızca insanlara verdiği hakkındaki inancı zedelemektedir.

İkisi ortası düşünenler ölçülü olmayı öğütlerler, bunlar hayvan davranışlarını insan kurumlarıyla karşılaştırmak istemezler. İktisatçı Adam Smith bunlardan biridir. Fransız sosyologlarından Durkheim ve Bouglé bu fikirdedirler. Tabiat bilginleri insanlarla hayvanlar arasında aşırı benzetmelere karşı araştırmacıları uyarmaya çalışırlar.

Bu arada insanların doğrulum (tropisme ou tactisme) etkisine bağlı olduklarını söyleyenler ve bu yüzden insanlığı daha aşağı bir mertebede görenler bile olmuştur.¹¹

Bugün bu meseleyi çözümlmek durumunda değiliz: Belki zamanla insan ve hayvan toplumları arasında daha derin benzerlikler ortaya çıkar. Fakat bunları araştırmak sosyologların değil, biyoloji bilginlerinin işidir.¹² Şimdilik, Sosyolojinin, insan toplumlarını incelemekle yetinmesi en yerinde bir harekettir.

11 Doğrulum (tropisme, dışarıdan gelen fizik ve kimyevî uyarıcıların etkisi ile bir organizma tüm veya parçasının bir doğrultuya yönelmesidir. Uyarıcı etkisi altında bir organizma parçasının bir doğrultuya yönelmesi asıl doğrulum (tropisme)dir. Halbuki organizma bütünüünün hareketi taktizm (tactisme) adını alır. Etken güneş olursa buna heliotropisme, su olursa hydrotropisme, ışık olursa phototropisme, yer çekimi olursa geotropisme adını alır. Bu hal ilkin bitkilerde sonra ilkel ve aşağı sınıfl hayvanlarda görülmüştür. Olumlu ve olumsuz olarak kendini gösteren tropizm veya taktizmin yüksek sınıfl hayvanlarda hatta insanlarda bile mevcut olduğu ileri sürülmüştür. İlk defa bilimsel bir metotla bunu inceleyen Alman bilgini Loeb'dir (Bk. Jacques Loeb, Introduction to Comparative Psychology, 1900).

12 İnsan ve Hayvan toplumlarında toplu yaşama ve iş bölümü gibi benzerlikler, tıpkı İnsan toplumu gibi bir hayvan toplumunun varlığına inandırmıştır. Gerçekten bu gibi karşılaştırmalar bugün için doğru değildir. İnsan ve Hayvan arasında olduğu kadar bunların meydana getirdikleri toplumlar arasında da kapatılması güç farklar vardır.

Fizik bakımdan insan dik durur, sesli konuşur, baş parmağını ötekileriyle karşılaştırır ve dimağ ağırlığı hayvanlardan fazladır.

Toplumsal yönden, farklar bütünü büyükür.

a) İnsan âlet yapar ve onu geliştirir.

b) İnsan toplumu, kültür, medeniyet ve ideal yaratır. Millet, memleket sanat, din ve ilim idealleri hayvan toplumlarında yoktur.

c) İnsan toplumlarında din, dil, ahlâk, iktisat ve devlet kurumları vardır.

d) İnsan toplumu yalnız insanların eseridir; oradaki gelenek ve görenekler hayvanlardaki varlığını ve türünü koruma iç güdüsü ile kıyaslanamaz.

D) SOSYOLOJİNİN ADLANDIRILMASI

Çözülmesi gereken bir başka soru da toplumsal insanı inceleyen bu araştırmaya Sosyoloji adından başka bir ad verilip verilmeyeceğidir. Gerçekten Sosyoloji sözü bir takım üzücü yanımlara yol açar, gelişi güzel söylenir ve nâdiren yerinde kullanılır. Sosyoloji ile çoğu zaman Siyaset ve Ahlâk hakkında söylenen ve yazılanların tümü anlatılmak istenir. Sosyoloji adına, bilimle sanat, gözlemle değer yargıları birbirine karıştırılır; hem bir hüküm verilir hem de bu hükme takışılır. Her İdeolog, her yönetici ve yeniletici kendine Sosyolog adını verir. Bu durumda toplumsal olgular bilimini ötekilerden ayırdetmek için üzerine yeni bir etiket yapıştırmak gerekmez mi? Bir dereceye kadar Tarih ve Coğrafya ile ilgili olan bu bilimin Metafizik ve Teoloji ile hiçbir ilgisi yoktur.¹³ Fakat bu ayırdetme işi sanıldığı kadar kolay değildir.

Geleneğe dayanan Sosyoloji sözü yerine pek çok terimler ileri sürülmüştür. Eskiler buna siyaset (Politique) adını veriyorlardı.¹⁴ Fakat burada gözlem ile değer hükmü birbirine karşıyor ve hiçbir zaman Sosyoloji, Felsefeden ayırdedilmiyordu. Çoğul ve tekil olarak siyasal bilgiler (Sciences politiques) veya Almanya'da olduğu gibi devlet bilimleri (sciences camérales ou d'Etat) terimlerini kullananlar da yanlıydılar. Eski çağ, bilim ile sanatın sınırlarını ayıramadı. Karışıklığın hüküm sürdüğü orta çağda durum gene böyle idi. Toplumları vasıflama ve karşılaştırma daha çok Ahlâk kitaplarında yer alıyordu. Yeni çağda Siyasî İktisat (Economie politique) diye yeni bir terim ortaya çıktı. Adam Smith¹⁵ ve Jean Baptiste Say'e göre siyasî iktisat, zaman ve mekânda toplumları vasıflayan bilgilerin hemen hemen tümünü kapsar. Bu bilim, aynı zamanda toplumsal değerlendirme ve düzeltme (islahat) görevlerini de üzerine alır. İstatistik sözü uzun zaman sadece sayımı değil, millet hayatını vasıflama ve çözümlemeyi de gösteren bir terimdi.¹⁶ Fakat istatistik sözü zamanla çok dar bir mânâ aldı. Şimdi sosyolojik bir vasıflama ve gözlem usulüdür. Bu durumu ile, sayılabilen ve sayı ile gösterilebilen olgulara ilişkindir. Mâ-

13 Din sosyolojisi teoloji ile ilgilenir. Fakat bu ilgilenme, sadece ilâhiyat ve din bilgininden bir çalışma ipotezi istemek ve olayların nedenlerini anlamak içindir.

14 Doğuda Siyasetname, Siyaset-ül-medeniye gibi adlar toplum bilimi anlamında kullanıldığı gibi batıda da politika (Politique) kent anlamındaki polis'ten türemiş olmak bakımından topluma ilişkin ilkeleri gösteriyordu.

15 Adam Smith serbest değişim taraftarıdır. Kendisine iktisadın babası denir.

16 P. A. Du Fau'nun traité de statistique adlı eseri gerçekte bir sosyolojidir.

nevî bilimler ve ahlâk terimi 18. yüzyıldan kalmazdır. Sosyoloji ansiklopedilerinin tarih sırasıyla ilki olan J. B. Robinet'in büyük sözlüğünde (Dictionnaire de J. B. Robinet) bu terime rastlanabilir.¹⁷

Toplumsal bilim (science sociale) terimini, sanıldığına göre, Condorcet bulmuştur. Spencer ve Carey bu terimi benimsemişlerdi; Fourier okulu, görü ve ön-görülerine parlaklık ve renk vermek ve prestij sağlamak üzere bu terimi kullanmış ve çoğu zaman kötüye kullanmıştı. Fakat gerçekte terim üstünlük sağlayamadı.

Auguste Comte'ün ortaya attığı Sosyoloji terimi yalnız Fransada değil, bütün dünyada rağbet gördü. Almanlar (Soziologie), İtalyanlar (Sociologia), İngilizler (Sociology), Türkler (Sosyoloji) ve daha bir çok milletler, bu terimi kolaylıkla ve devamlı olarak kullanmaktadırlar. Amerika Birleşik devletlerinde *Powell ve Dorsey ve daha bir çok yazarlar, bu terimi benimsediler*. Bugün sosyoloji terimi artık resmî kılığa girmiştir. Giddings daha ölçülü olmak üzere bu terimi bir sıfatla birlikte kullanır: Inductive sociology (tüme varım sosyolojisi). Fakat yazar bu yolda yalnız kalmıştır. (*Sociétologie*) terimi de ileri sürüldü. *Saint-Simon*'un kullandığı *Toplumsal fizyoloji, Quetelet'nin kullandığı toplumsal fizik terimlerinin canlandırılması düşünüldü*. İngilizler toplumsal antropoloji deyimini buldular. Maksatları pozitif araştırma alanını normatif alana karıştırmamaktı. Fransada buna çok yakın bir anlamda etnoloji sözü kullanıldı. Son iki terimin çok sevimli olmasına rağmen sosyolojinin yerini tutma şansları çok azdır. Söz yarışmasında sosyoloji teriminin kuvvetli tarafı kısa olmasındadır. Bu konuda tıpkı Amerikalı Giddings gibi davranmak yerinde olur: Sosyoloji terimi tek başına kullanılacak, fakat ona takılan sıfatlar içten tekrarlanacaktır. Meselâ tek başına sosyoloji deyince karşılaştırmalı sosyoloji anlaşılacaktır. Çünkü karşılaştırma her türlü araştırmanın temelidir, karşılaştırma *vasıflamadan* sonra ve açıklamadan önce gelir. *İlmin ilk işi ayrı ayrı* vasıflanmış olguları karşılaştırmak ve aralarındaki benzerlik ve ayrılıklara göre onları sınıflamaktır. İşte bütün bunlar karşılaştırmalı sosyoloji teriminin kısaca anlatmak istediği manalardır. Bu sakıncaları göz önünde tutarak sosyoloji terimini kullanmak daha uygun olur.

II. TOPLUMSAL OLGULAR

“Sosyoloji, toplumlar bilimidir” demekle onu tanımlamaktan daha çok adlandırmış olduk. O halde toplum nedir? Onda ne gibi olay ve

¹⁷ Dictionnaire universel des sciences morale, économique, politique et diplomatique, ou bibliothéque de l'homme d'état et du citoyen, c 30, Londres, 1777-83 .

olgular vardır? Şimdilik açıklanması gereken sorular bunlardır. Bu açıklama ve inceleme sonunda toplumun, toplumsal olguların karışım ve bileşiminden başka bir şey olmadığı anlaşılır.

A. TOPLUMUN ANA KAVRAMI

Maddî yönden toplum, bir insan topluluğu (*Assemblée d'hommes*) yahut Spencer'in dediği gibi bir insan yığını (*Agrégat humain*)dır; fakat bu ancak onun dış görünüşüdür. Her toplumda otorite altında bir teşkilâta rastlanır. Başka bir deyişle toplum, sürekli veya geçici olarak bir araya gelen insanların bir takım gelenek, görenek ve yasalara bağlı olmaları şeklinde görülür. Barbar dahi olsa hiçbir toplumun yasalasız yaşamış olduğuna inanılmaz. Şekilsiz ve düzensiz bir topluma hiç bir tarihte rastlanmamıştır. Her toplumun yerleşmiş örfleri, alışılmış âdetleri ve uyulmakta olan kural ve kanunları vardır. Bundan dolayı toplum içinde yaşayan insan hiçbir yönden serbest değildir. Üzerinde türlü kaynaklardan gelen bir baskı vardır: Yaşlıların nüfuzu, önderlerin prestiji, yasaların etkisi, kuralların tepkisi, halk oyunun ağırlığı, ahlâk törelerinin yaptırımını bu gibilerdendir. Burada baskının nereden gelmiş olduğu o kadar önemli değildir. Bütün mesele, toplu halde yaşayan insanlar üzerinde kaçınılmaz bir dış baskının var olmasıdır. Bundan dolayı toplu halde yaşayan insanlar arasında yerleşmiş gelenek ve paylaşılmış görenekler, çoğu zaman akıl ve mantık kurallarına bile meydan okurlar. Toplum hayatının ana kuralı buyruklara saygı, ana şartı ise yaptırım (müeyyide)dir. Hukukî ve fiilî yaptırımların uygulanması işi toplum içinde hencilik ve başsızlık (anarşi)tan çok daha pekin olan yapıcı ve kurucu, sürekli ve koruyucu bir düzene ihtiyaç duyulmasındandır. Durkheim, "fert üzerindeki zorlayıcı yaptırım (*Contrainte sur l'individu*), insan topluluğunun bir özelliğidir" demekle bu durumu ne güzel anlatmıştır. Otorite (*Autorité*) terimi Durkheim'in kullandığı zorlayıcı yaptırım sözünden daha az enerjik, fakat daha anlamlıdır. Zira bu terim, belirsiz bir üzüntü olan moda veya görgünün (muaşeret) yaygın bir yaptırımını ifade ettiği kadar hukukun ağır basan zorlama gücünü de gösterir. O halde toplum aynı otorite ve töreye bağlı bir insan topluluğu diye tanımlanabilir. İnsanlar ortaklaşa davranışları olan yaratıklardır; aynı töre ve âdetlere uydıkları, ahenkli düşünüp davrandıkları ve kaynaştıkları andan başlayarak kendi aralarında bir toplum kurmuş olurlar. Kısacası, toplu insanların bir toplum sayılabilmesi için bu guruptaki insanlar arasında ortaklaşa düşünüş, duyuş ve davranışların meydana gelmesi, etki ve tepkilerle bu insan

yığınının kaynaşması, anlaşması, ruhen birleşmesi ve üyelerinin iktisaden dayanışması gerekir.

Gönülle veya zorla uyulan, bir otorite altında uygulanan, tekrarlanan ve sayısı arttırılabilen ortaklaşa âdetler (*usages communs*) bütün anlamıyla toplumsal olgulardır. Bu yönden toplum, toplumsal olguların içinde kaynaştığı kutsal bir pota gibidir.

B. TOPLUMSAL OLGULARIN ANA KAVRAMI

İnsanların duyuş, düşünüş, davranış ve yaşayış tarzlarında gerçekleşen birlik ve beraberlik toplumsal olguları doğurur. Daha doğrusu, toplumsal olgular insan topluluklarının ortaklaşa sezış, duyuş, görüş, düşünüş ve davranışlarında beliren anlaşma, kaynaşma ve uygunlaşmadır.¹⁸ Bu anlamda Tarde, tekrarlama toplumsalı tayin eder, diyor-¹⁹ du. R. Maunier ise, toplumsalın yepyeni ve görülmedik bir şey değil, tekrarlanan bir eylem olduğunu söyler. Toplumsal olgu tek bir kişi tarafından yapılırsa bile, o kimse bunu çevresinde hazır bulmuş ve başkalarından almıştır. Bunu yapmakla fert, çeşitli derecelerde hareket serbestliğini engelleyen bir kurala uymaktadır. Kişisel bir buluş kendiliğinden toplumsal değildir. Ancak, tekrarlana tekrarlana toplumsal bir renk alır. Bunun bir sonucu olmak üzere toplumsal olaylar, genelleşmiş olgular ve bir çok kimselerce paylaşılmış ortaklaşa düşünüş, duyuş ve davranışlar olarak görülür. Topluca yapılmamış olsalar bile bir topluluğu varsaydırırlar. O halde bir sözleşme, bir tören başka sözleşme ve törenlerin tekrarı olmak bakımından toplumsal olgulardandır. Toplumsal bir olgu genelleşmiş bir olgudur, zira aynı biçim giyinmek, aynı işleri yapmak, aynı görevlere değer vermek, aynı şeyleri beğenmek veya aynı şeylerden tiksirmek hep toplumsalın özellikleridir. Toplumsal, kişiselin karşıtıdır. Ortaklaşa olmak ve halkla ilgili bulunmak toplumsal olmanın gereklerindedir. Genel özelin karşıtıdır. Toplumsal popüler'in ta kendisidir. Kişiler hencilik ve çekimsellikten uzaklaştıkları derecede toplumsal olurlar. Toplumsal veya görgülü olmak saygılı ve uysal olmak demektir. Bütün bunlar çok büyük sonuçlar verir. Toplumsal olgular sayılabilen olgulardır. Sayıca

¹⁸ Durkheim toplumsal olguyu, saptanmış olsun veya olmasın, fert üzerinde dıştan bir baskı yapmaya elverişli her türlü yapma tarzı. "Est fait social, toute manière de faire, fixée ou non, susceptible d'exercer une contrainte extérieure sur l'individu." diye tanımlar. (BK. E. Durheim, Règles de la méthode sociologique, sh. 14, Paris 1950).

¹⁹ La répétition définit le social.

artırılmaya elverişli olduklarından sayı veya istatistik türündendir. Ne kadar tekrarlanırlarsa o kadar kesinlikle ortaklaşa yaşayışa uydukları meydana çıkar ve o kadar açıklıkla bir otoriteye bağlanma gereği kendini gösterir. Büyük sayılar kanunu (La loi des grands nombres) nun işe karışabildiği nisbet ve derecede toplumsallık veya ortaklaşa yaşama yeterliği var demektir.²⁰ O halde sosyoloji, bir istatistikle sona ermelidir. Büyük Fransız ansiklopedisi (Grande Encyclopédie) nin sosyoloji maddesinde P. Fauconnet ve M. Mauss aynı fikri başka türlü anlatırlar. Bu yazarlar ortaklaşa alışkanlıkları (Habitudes Collectives), toplumsal olgular olarak ahlrlar. Bu terim, insanlar arasındaki uygunlaşım (conformité) ların²¹ sebep ve kaynaklarını açıklar gibidir. İster kör bir içgüdü veya şuur altı bir alışkanlık olsun, ister yapılagelen bir *teamül*, açık bir arzu veya üzerinde fikir yürütülen bir karar olsun, hepsi de sosyolojinin konusuna girer. Bundan dolayı sosyolojide âdet, tarz, tavır, pratik, *teamül*, gelenek ve görenek, kural veya kanun gibi biyoloji ve psikolojiye doğrudan doğruya bağlanmayan terimleri kullanmak daha uygundur. Âdet (usage) sözü bunların en geniş anlamlısıdır. J. W. Powell'ın yaptığı gibi sosyolojiye sadece kurumlar bilimi demek yetersizdir. Çünkü kurum (müessese) açık anlamıyla iyice saptanmış ve tekrarlanmış âdetlerdir. Dinî tören ve inanışlar, ahlâk töreleri, etiket ve görgü kurallarının bir çoğu beyan ve ilân edilmemiş yani kurum haline gelmemiş oldukları halde pekâla ortaklaşa âdetlerdir. Her kurum katılaşmış bir âdetler bileşimidir. Fakat her âdet mutlaka bir kurum değildir. Beşeri âdetler anlayışı, en geniş *anlamıyla sosyolojinin açıklama ve incelemeyi hedef tuttuğu bir temel konudur*. Bir bakıma toplum, uygunlaşma (mutabakat), birlikte yaşama ve otorite demektir. Bu son cümlede kullanılan uygunlaşma veya uygunlaşım (conformité) sözünün çeşitli anlamları vardır. Uygunlaşım biri mekân, öteki zamanda olmak üzere iki türlü gerçekleşir. Zamanda gerçekleşen uygunlaşımın adı yapılageliş, eski adı *teamül* (coutume) dır. İnsanlar atalarının yaptıkları gibi yapar, düşündükleri gibi düşünürler. Kuşaktan kuşağa geçen âdet, gelenek, örf ve eğitim, ahlnda toplumsaldır. Kuşaklar arasında ortaklaşa olan ve zaman içinde devam eden düşünüş, inanış ve

20 Büyük sayılar kanunu bir olayın gerçekleşme şansının yüzdesini tayine yarayan kuralın tümüdür. Büyük sayılar kanunu şu şekilde anlatılır. Gözleme katılan birim sayısı arttıkça geçici ve tesadüfi sebeplerin olumlu ve olumsuz yöndeki etkileri birbirini daha büyük ölçüde yok ederek olayın devamlı ve genel sebeplerin etkisi altındaki ana eğilimi daha doğru olarak belirir. Buna göre bir yığın olayın ana eğilimi, gözleme katılan birim sayısı sonsuz olduğu zaman kesin olarak belirtilebilir.

21 Uygunlaşım (mutabakat) fertlerin birbirlerine ve toplum kurallarına uyması demektir.

yaşayış tarzları, toplumsal yaşayışın devamlılığını sağlar. Teamüllerin kesin bir yaptırım gücü olmadığı ve olmayacağı çok doğru bir düşüncedir. Hiçbir toplum olduğu yerde çivilenip kalmış değildir. Zamanda gerçekleşen düşünüş ve davranış uygunlaşımı, çeşitli renklere bürünür. Bununla birlikte teamül değişmeyi engellemez. İlkel toplumlar bile evrim ve devrimlere sahne olmuştur. Eskiye koruma ve şekil değiştirme (conservation et transformation) toplumların temelli niteliklerindedir. Bu yönden teamülü, değişebilir kaydi ile anlamak gerekir.²²

Öte yandan uygunlaşım mekânda da gerçekleşir. O zaman bunun adına görenek veya moda denir.²³ Belirli zaman ve sınırlı alanda insanlar aynı eylem ve âdetlere uyarlar. Konuşma, giyinme ve ev yapma tarzları, ahlâk töreleri, inanışlar ve peşin hükümler, sınırlı alanlarda yayılır ve etki yaparlar. *Nasıl, zamanda* uygunlaşım kesin değilse, mekânda uygunlaşım da böylece kesinlik göstermez. Aksi halde insanlar aynı fabrikadan çıkmış tek tipte, tek görünüş ve görüşte olurlardı. Yerli, ulusal ve uluslar arası âdetler kadar meslek ve aileye öz âdetler de vardır. Her meslek ve ailenin kendine göre bir yaşama ve düşünme tarzı olduğu gibi her köy, her kent ve her ülkenin de kendine has yaşama ve düşünme tarzları vardır; her sosyete âleminin de yine kendine göre yaşayış, gidiş ve düşünüş tarzları vardır. Toplum hacım bakımından öteki gruplardan daha geniş olduğu halde orada benzerlikler sayıca daha az, çeşitlenmeler daha çoktur. Önce de belirtildiği üzere, aynı âdet ve geleneklere bağlı aynı görenek ve aşırı istekleri benimseyen, aynı din, dil, hukuk ve ahlâk beraberliğini gerçekleştiren insanlar, bir kültür birliği kurarlar. Bunun gibi aynı bilim, teknik ve âletleri kullanan ve aynı iktisadî cihazlanma içinde yaşayan toplumlar, bir medeniyet birliği meydana getirirler. Etnolog Adolf Bastian bunlara coğrafî iller (Provinces Géographiques) adını verir.²⁴ Gerçekte bu çevreler birbirinden farklıdır. Pascal'ın dediği gibi "Pirenelerin bu yamacında doğru olan, öte yamaçta yanlıştır."²⁵ İster gelenek veya görenek olsun,

22 Huarion, Précis de droit constitutionnel, Sh. 69 da toplumsal düzeni şöyle anlatıyor: toplumsal düzen bir harekettir. Burada akıncı kuvvetler yanında tutucu ve koruyucu kuvvetler vardır: Akıncı kuvvetler şunlardır:

a) Hayat ve onun yarattığı yenilik, b) İnsanların aşırı istekleri, c) Adalet duygusu. Bu üç akıncı kuvvete karşı tutucu ve koruyucu kuvvetler de şunlardır: a) Atalet kuvveti (force d'inertie). b) İktisadî yatırımlar. c) Eğitim ve öğretim. d) Hükûmet kuvvetleri. Ancak, bu iki türlü kuvvetin karşılıklı etki ve tepkileri sonunda toplumsal ilerleme ve gelişme gerçekleşir. Karşılıklı etki ve tepkiler yüzünden ilerleme ve gelişmenin geç kaldığı da olur.

23 G. Tarde'a göre yapılageliş (Teamül) ataların, görenek (moda) ise yabancıların taklididir.

24 Année sociologique XII. sh. 46-50

25 Vérité en-deça des Pyrénées, erreur au-delà.

ister zaman ve mekânda gerçekleşen uygunlaşım (mutabakat) olsun, bir toplumda sürekllice göze çarpan şey bir uygunlaşımın var oluşudur. Aynı grup içinde uygunlaşma, gruplar arasında ayrımlaşma vardır. Genel olarak bu durum, işi dıştan gören yolcu, röportajcı ve turistin ilgisini çeker. Tabii bir ihtiyaca cevap verdiği sanılan giyim tarzı bile toplumsaldır. İş elbisesi, bayram elbisesi, balo elbisesi, tören veya matem elbisesi, yerli veya millî kıyafet böylesine düzenli şeylerdir. Hepsi de halkın ortaklaşa duyusu, düşünüş ve davranışına bağlıdır. Hiçbir kimse bu konuda alabildiğine serbest değildir. İnsan, davranışlarının tümünde değilse bile büyük bir kısmında bir takım kural ve kanunlara bağlıdır. Mimarlığın, ticaretin kendine göre bir takım kuralları vardır. Bunlar her vakit iklim ve ihtiyacın etkisi altında olmayan bir takım alışkanlık ve geleneklerdir. Dıştan içe gidilerek ahlâk töreleri ve mantık kurallarının ortaklaşa nitelikleri ispatlanabilir. Fakat en gizli tutulan peşin hüküm, günlük eylem ve işlemlerde bile insanoglunun her vakit serbest olmadığı görülür. Ne doğum, ne ölüm, ne miras, ne yeme içme, ne de giyinme tarzları kanun veya hiç olmazsa gelenek, teamül ve göreneğin (modanın) baskısından kendini kurtarabilir. Böylece ortaklaşa yaşayışın sürekli bir özelliği olan uygunlaşım iki doğrultuda etki yapar:

1) Uygunlaşım, insanların davranışlarını düzenler ve uygulamalara bir doğrultu verir.

2) Uygunlaşım, inanışlar (itikatlar) üzerinde etki yapar ve üstünlük sağlar. Ayrıca iç hayatımıza tesir ederek dış hayatımızı düzenler. Bundan dolayı toplum hayatı, otorite baskısı altında düşünüş, duyusu ve davranış tarzlarının bir uygunlaşma ve kaynaşması olarak da kendini gösterir.

C. TOPLUMSAL OLGULARIN YAPTIRIMI²⁶

Yaptırım, toplumsal bir âdet veya kuralı koruyan ve yaşatan bir tepkidir. En geniş anlamıyla toplumsal olguların bir özelliği sayılan kanunun değer ve geçerliği nedir? Gönülle veya zorla kişinin boyun eğdiği bu baskı, acaba karşı koyulamıyacak derecede kuvvetli bir zorlama gücü müdür? Burada otorite nasıl sağlanır? Tek kelime ile otoritenin yaptırım gücü var mıdır? Hemen söyleyelimki toplumsal olgu-

²⁶ Yaptırım terimi henüz resmî bir kılığa girmediği halde müeyyide (sanction) ve Durkheim sistemindeki zorlama (contrainte) terimlerinin karşılığıdır.

ların çeşitli yaptırımları vardır. Şimdi bu yaptırım çeşitlerini birer birer ele alalım: Âdetlerin bir kısmı azçok zorla yürütülmektedir. Kimisi dinin buyruğu, kimisi halk oyunun baskısı altında yerleşmiştir. Bir takımı da hemen hemen serbest bırakılmıştır. Bu sonuncular öğüt verme veya yol gösterme türündendir. O halde toplumsal olguların uygunlaşım ve yaptırımında üç aşama göze çarpar. Zorlananlar, gelenek ve görenek olarak uygulananlar, hoş görülenler. Mübahla memnu', buyrukla yasak arasında büyük bir mesafe vardır. Fransız sosyologu René Maunier'e göre toplumsal olayların dört türlü yaptırımı vardır²⁷:

1. Mistik yaptırım (Sanction mystique)

Bir çok toplumlarda kanuna saygı, dinî gereklerdendir. Kanuna aykırı hareket eden kimse günah işlemiş olur. Bu günahı işleyen ondan arınmak yani günahının kefaretni (Expiation) vermek zorundadır. Zira bu kimse Tanrı veya tanrıları öfkelenirmiş, temizlik ve esenliğini kaybetmiş, içten kirlenmiş ve toplum dışına çıkmış sayılır. Dinin, yenmesini yasak ettiği şeyleri yemek, görülmesini uygun bulmadığı şeyleri görmek ve yakın hısımlarla evlenmek çoğu zaman gerçek günahlardandır. Hepsi de mistik yaptırımı gerektirir. Eski Yunanda adâlet ve öc alma tanrısı olan *Némésis*, Kanunlara karşı gelenler hakkında kovuşturma yapardı.

2. Hukuki yaptırım (Sanction juridique)

Toplumsal âdetler, daha çok kulaktan kulağa giden gelenek ve teamüller veya yazılı yasalardır. Çiğnenmesi veya gereklerinin yerine getirilmemesi hukukî yaptırıma yol açar. Burada ya cezayı gerektiren bir suç veya geri verme ve ödemeyi gerektiren yasaya aykırı bir eylem söz konusudur. Kanunlarda iki türlü yaptırım gücü vardır. Kimisi kişisel cezayı veya para cezasını gerektiren ceza hukuku ile ilgilidir. Ötekiler geri verme ve ödemeyi gerektiren özel hukukla ilgili yaptırımlardır. Görülüyor ki, bu türlü yaptırım, bir baskı ve zorlama aracıdır. Cezaya çarpılma korkusu veya ödeme yükümü kanunlara boyun eğmeyi sağlar.

3. Ahlaki yaptırım (Sanction éthique)

Ahlâkî olgularda uygulanan bir yaptırımdır. Toplum içinde öyle kurallar vardır ki bunlara aykırı bir tutum dine ve yasalara saygısızlık

²⁷ René Maunier, Introduction à la sociologie, s. 19-23, Paris 1929

değildir. Bunlara uyulmazsa yukarıda sözü edilen mistik veya hukuki bir yaptırım uygulanmaz. Zira ahlâkî bir kurallın çiğnenmesi, ne bir günah ne de bir suçtur. Bu olsa olsa ahlâkî bir eksiklik. Buna aykırı hareket edenlere karşı halk arasında kınama, yadırgama veya ayıplama şeklinde bir tepki uyanır. Fakat hiçbir vakit gûnahtan arınmayı veya cezalanmayı (punition) gerektirmez; sadece beğenilmemek ve ayıplanmakla (réprobation) kalır. Çoğu zaman bu gibi bir ayıplama insanlar üzerinde kanunlardan daha büyük bir etki yapar. Eskiden bu türlü yaptırım toplumsal düzende çok büyük bir rol oynardı. Eskiler arasında mânevi *ostrakizm* (toplum dışı edilme) korkusu bir fazilet etkeni idi.

4. Hicvi yaptırım (Saction satyrique):

Toplum içinde bir takım usul ve âdetlerin yerine getirilmemesi veya bunlara aykırı bir yol tutulması ne gûnahtır ne suçtur ne de mânevî bir eksiklik; sâdece insanı gülünç bir duruma sokar. Göreneğe aykırı davranış, aşırı yenilik gösterisi, beceriksizlik, alışılmış kurallara aykırı durum, tutum ve benzerleri alaya ve gülümsemeye yol açar. Burada gûnahtan arınma, cezalanma, ayıplanma yerine değerden düşme ve hafiflik (dépréciation) gibi sonuçlar söz konusu olur. Moda hastalıkları, hobstillik, züppelik, kibârlık gösterileri yapmacık dil, kırtma, sağ duyu direnmeleri hep böyle hicvî yaptırımı, gerektirirler. Bu haller insanı gülünç bir duruma koyar, alaya yol açar ve küçük düşürür. Her sınıfa göre bir takım etiket ve görgü kuralları vardır. Çok kere insan, iğrenç olmadan gülünç olabilir. Gözün alışmadığı bir tuvalet, tuhaf bir yürüyüş, kaba saba bir ifade hemen yadırganır. Bu kurallar yer, zaman ve bunları uygulayan insanlara göre değişir. Her grubun kendine has âdetleri vardır. Bugün başı kapalı olarak bir daireye girmek ne kadar hoş görülme ve beğenilmeyen bir hal ise, eski devirde fessiz bir yere girmek veya resmî bir yerde fesini çıkarmak ta o kadar hoş görülme bir eylemdi. Bunun gibi güney illerimizin bazı yerlerinde misafirin tabak dibinde biraz yemek bırakması bir kibârlık gösterisi olduğu halde, batı memleketlerinde böyle bir durum misafirin yemeği beğenmemiş olması anlamında hoş görülme bir eksiklik sayılır.

Bütün bunlar özetlenirse, âdetlerin yaptırımları şöyle sıralanır: Gûnahtan arınma (Expiation), cezalandırma (Punition), kınama ve ayıplama (Réprobation) ve hafif görünme, küçük düşme veya değerini kaybetme (dépréciation). Demek oluyor ki insan düşünüş ve davranış-

larında tam olarak serbest değildir; doğru yoldan ayrılırsa, toplumun yaptırım gücüyle karşılaşır; o halde toplumsal olaylar yaptırımı (müeyyidesi) olan âdetlerdir.²⁸

III. TOPLUMSAL OLGULARIN BÖLÜMLERİ

Toplumsal olguları bölümlenmede bir dereceye kadar biyolojinin vardığı sonuçlardan yararlanmak mümkündür. Uzviyetçi (organiciste) denilen öğretiyi savunanların gittiği yolu izleyerek biyolojideki bölümler topluma uygulanabilir. Şu kadar ki sosyoloji, yolu insan üzerinden geçen bir bilim olarak biyolojiden ayrılır. Bu gerçeği unutmamak gerekir. Bununla beraber metot ve kadrolar aynıdır. Canlılarda organlarla fonksiyonlar birbirinden farklıdır. Bir canlıda inceleme konusu, organlar ve bu organların çalışma ve işlemeleridir. Organları incelemek amacını güden anatomi veya morfoloji, fonksiyonları incelemek amacını güden fizyolojiden ayrılır. Tıpkı bunun gibi kavram, beşerî gruplar toplumun organları ve beşerî davranışlar ise bu gruplar içinde gerçekleşen görev, eylem ve işlemlerdir. Beşerî gruplarla beşerî davranışlar, toplumsal olguların iki büyük bölümüdür. Saint-Simon, Jean Baptiste-say ile aynı zamanda toplumsal fizyoloji terimini bilim alanına sokmuştu. Bundan yüzyıl önce istatistikçi William Petty bir siyasî anatomiden söz açmıştı. Toplumsal organlarla bunlara ilişkin görevler, sosyolojinin iki büyük inceleme konusudur: Beşerî gruplar, beşerî davranışlar.

A) BEŞERİ GRUPLAR

Barbar dahi olsa hiç bir toplum yoktur ki birçok grupları içine almış olmasın. Durkheim toplumun organlarına *alt gruplar* (Groupes secondaires) adını veriyordu. Hiç bir toplum yalnız değildir. İlkel toplumlar bile çeşitli gruplardan meydana gelmişlerdir. Aile ve klan, en küçük gruplardandır. Karmaşık olma, hayatın sürekli bir halidir. En küçük bir hücre bile karmakarışık bir âlemdir. Cezayirli aşiretleri harnup ağacının yemişlerine benzetirler. Keçi boynuzu da dediğimiz yemişlerde çok sayıda tanecikler bulunur. Onlara göre bu tanecikler toplumdaki aileleri gösterir. İlkel insanlar, böylece, kendi topluluklarını çok sayıda canlı yaratıklara benzetirlerdi. İlkel toplumlarda durum böyle olunca ileri toplumlarda haydi haydi böyledir. Bu sonuncular da çok sa-

28 Les faits sociaux sont des usages sanctionnés

yıda grup ve alt gruplara rastlanır. Aileler, köyler, bölgeler, şehirler, iller, loncalar, tarikat ve dernekler içli dışlı daireler teşkil ederler. Böylece bir insan aynı zamanda bir ailenin üyesi, bir tarikatın mensubu ve bir derneğin yöneticisi olabilir.

İnsan toplulukları türlü şekillerde olur. Halep şehrinde 10. yüzyılda eserlerini yazmış olan Türk filozofu Farabî bunu daha önce sezmiş bulunuyordu. Ünlü filozof topluluk türlerini sebep ve kaynakları bakımından sınıflamıştı. Yazar, istek veya zor, doğum veya komşuluk, birlikte barınma ve birlikte gezmenin gruplanmadaki rolünü belirtmektedir. Sosyolojide Beşeri Gruplar başlığı altında incelenen kesimlere bazı yazarlar yapı araştırmaları derler. Bu araştırmalar René Maunier'e göre üç örnek kategoride toplanır: Biyolojik veya kan grupları, Coğrafi veya toprak grupları, Sosyolojik veya işgüç grupları.

1. Biyolojik Gruplar

Üyeleri fizik bir bağla birbirine bağlı olan topluluklardır. Bir ailenin üyeleri aynı kanı taşıdıkları, aynı müşterek ana ve babadan geldikleri için bir topluluk kurmuşlardır. Üyelerin hak ve görevleri bu tabii bağlardan ileri gelir. O halde bu topluluk, üyeleri arasındaki maya ve tabiat birliğine (Communauté de complexion) dayanmaktadır. Birlik, maddî varlığa ilişkin tabii eylemden çıkar. Bundan dolayı bu türlü topluluğa biyolojik grup denmiştir. Bunun da çeşitli alt grupları vardır: başlıcaları cinsiyet, yaş ve akrabalık gruplarıdır.

a) Cinsiyet grupları (Groupements sexuels)

Hemen her toplumda erkek ve kadınlar ayrı gruplar teşkil ederler. Kadınlar hiç bir zaman erkeklerle aynı teamül ve fikirlere malik değildirler. Âdet ve inanışları farklı ve çoğu zaman birbirine karşıttır. Cins gruplarından herbirinin kendine öz bir yaşayış ve görüş tarzı vardır. Bu durum ilkel toplumlarda daha çok göze çarpar. Her cinsin yaşama ve düşünme tarzları ayrı olduğu gibi iş güçleri ve dinî törenleri de ayrıdır. Bununla beraber iki grup arasında işbirliği vardır. Zira ortaklaşa bir hayat sürmektedirler. İki cins birbirinden farklı, birbirine karşı oldukları halde genel olarak aralarında bir mertebeler düzeni ve dayanışma vardır.

b) Yaş grupları (Groupes d'âge):

Yaş grupları da cinsiyet grupları gibidir. Yaşları birbirine yakın olanlar bir kuşak (nesil-génération) meydana getirirler. Bu türlü grup-

lanmada fikir ve menfaatler, bir grubu ötekenden ayırır. Gruplar arasında anlaşmazlıklar olur. Bunun örneklerine her yerde rastlanır. Fransa'da genç kalemleri bir araya toplayan *gençler derneği* (Société des Jeunes) bu gibilerdendir. Hele ilkel toplumlarda bu durum daha açık olarak kendini gösterir. Burada her kuşak kendine has yasa, gelenek ve sırları ile ayrı birer kuruluştur. Oraya *Erdirme Töreni* (Rite d'Initiation) denilen karmaşık bir takım giriş ve geçiş törenleri ile girilir. Atina'da gençlik kolejinde (Ephébie Attique) de durum böyle idi. Yaşlar derece ve aşamaları gösterir. Çocuk, genç ve ihtiyarlar kendi aralarında bir mertebeler düzeni kurarlar. Orada hak ve yetki aşağıdan yukarıya doğru artarak gider. Önderler ile savaşılar başka başka kimselerdir. Prestij ve otorite yaşlılardadır. İngilizlerin söyledikleri gibi bu türlü yönetimlere sihirli ihtiyarlar yönetimi (Gérontocratie magique) denir. İlkel toplumlarda otorite fizik güce değil, mistik kuvvete dayanır.

c) *Akrabalık veya Kandaşlık grupları (Groupements Consanguins) :*

Kandaşlık grupları, insanlar arasındaki tabii bir bağdan ileri gelir. Durkheim bunlara aynı kandan gelme gruplar (Groupement Consanguin) diyor. Bu gruptaki insanları birbirine bağlayan bağ, nesep bağıdır. Akriba topluluğu, aile, klân (sop), gens veya fratri (boy), sib veya Sippe hep kandaşlığa dayanan gruplardır. Bu gruplara genel olarak doğum ile girilir ve ancak ölüm gibi tabii bir olayla çıkar. Üyeler ortaklaşa (müşterek) bir atadan gelir veya geldiklerini sanarlar. Aynı atadan gelmenin gerçek veya farazi olması bölümlemede o kadar önemli değildir. Üyelerin soyadını taşıdıkları atanın torunları olduklarını sanmaları kandaşlık grubunun kurulabilmesi için yeterlidir. Aile sonsuz çeşitleriyle biyolojik grupların en önemlisidir.

2. Coğrafi Gruplar

Biyolojik gruplardan sonra coğrafi gruplar veya Durkheim'in toprak grupları (Groupements territoriaux) dediği gruplar gelir. Burada, biyolojik gruplarda olduğu gibi, topluluk tabiat ve kan birliğine (Communauté de Complexion) değil, komşuluk ve birlikte yaşama temeline dayanır. İnsanlar ya rastgele yahut gönül ve istekle yan yana gelmiş ve toplum halinde örgütlenmişlerdir. Akriba veya kandaş olmadıkları halde insanların yan yana oturmaları, birbirlerine bağlanmalarını gerektirir. Böylelikle yepyeni toplumsal bir grup doğar. Grup üyelerini birbirine bağlayan bağ komşuluk ve birlikte barınmadır. Komşuların birbirlerine karşı olan yetki ve yükümleri, çok defa, akrabalar arasın-

daki yetki ve yükümlerden daha üstündür.²⁹ Bunun bir sonucu olarak toprağa ve toprak birliğine bağlı hukuk sistemi (jus soli) kandaşlık birliğine dayanan hukuk sisteminin (jus sanguinis) yerini alır. Bu türlü grupların çeşitleri pek çoktur. Kabile, şehir ve millet gibi topluluklar bu aradadır.

a) *Kabile, fratri (boy) ve mahalle :*

Başlangıçta akrabalık veya kandaşlık grupları arasında idi. Bugün bunlar komşuluk gruplarından başka bir şey değildir. Bunlar, barınma ve sınırlı bir toprak edinme sonunda birer toprak grubu haline gelmişlerdir.

b) *Köyler :*

Toprağa dayanan toplulukların en yalıncaıdır. Sürekli komşuluğun meydana koyduğu ortaklaşa duyguların şiddeti, birçok belirtilerle kendini gösterir. Cezayirin yerleşik berberileri arasında her köyün kendine göre sözlü gelenek ve göreneklere ve yazılı töreleri vardır. Bu duruma göre her köy kendine öz anayasa ve yönetim tarzı ile bir bütündür. Fransa ve Türkiye'de yersel ve bölgesel âdetlerin otoritesi herkesce bilinmektedir. Türkiye'de köy ve ilin gerçek varlığı ve tüzel kişiliği vardır. Kaza ve nahiye ise tüzel kişiliği olmayan birer yönetim basamağıdır.

c) *Şehir veya Siteler :*

Şehir genişlemiş, büyümüş bir köy gibidir. Şehrin geçmişte malı mülkü, menfaat ve hakları vardı. Bugün de kendine özgü kanunları, ahlâk töreleri ve emlâki vardır. Sitelerde, tıpkı mahalleler arasında olduğu gibi, kimi zaman döğüşmeler bile olur. Şehirlerin fonksiyonu hiç bir zaman belli ve tek cepheli değildir. Bunlar sığınma, üretme tapınma, ve buluşma merkezleri olabilirler. Boyutları küçükten büyüğe, çok küçükten çok büyüğe doğru gider. Bugünkü şehirler eski çağ devletlerinden daha çok nüfusu barındırmaktadır. Fakat şehrin en doğru vafı, sakinlerinin ortaklaşa bir birliği olmasıdır. Her şehrin kendine göre bir ahlâk görüşü ve düşünüşü vardır. En büyük şehirlerin düşünüşü ve yaşayışları kendilerine özgü renklere bürünür. Birçok yazarlar şehirleri bir ahlâksızlık yuvası

29 Kur'an yakın ve uzak komşuya iyilik edilmesini emreder. Bk. Nisa suresi Ayet 36.

ve rezalet kaynağı olarak görürler. Zamanımızda Simmel gibi sosyologlar orada daha çok orijinallik, daha çok ferdilik ve daha çok eşitsizlik ve oynaklık bulmaktadırlar. Bu yazarlara göre devrimizin büyük şehirleri iyilik ve kötülük tohumlarını aynı zamanda geliştirmeye elverişli yerlerdir.

d) *Millet ve Koloniler :*

Milletler, sitelerde olduğu gibi toprağa bağlı topluluklardır. Sitelerin ve milletlerin arı kovanını andıran kolonileri de yine toprağa bağlı gruplardan sayılır. Renan'dan önce ve ondan beri milleti tanımlayanlar oldu.³⁰ Genel olarak, milletin, ancak birçok şartların yan yana gelmesiyle gelişip devam ettiği anlaşılmaktadır. Köy ve kent, soy ve sop, dil ve din, dilek ve menfaat birliği millet için esas tutulmaktadır. Fakat itiraf etmeli ki bu fikirler çok yenidir. Daha eski, değişmez ve şaşmaz bir etken de ortaklaşa bir toprak parçasının (ülkenin) var olmasıdır. Millet, devlet ve imparatorluklar, ülke ve yurtlarıyla temsil, tasvir ve sembolize edilirler. Düne kadar Papalık, Eski Milletler Cemiyeti ve bugünkü Birleşmiş Milletler, belirli ülkeden yoksun olduklarından, birçoklarına göre gerçekten bir devlet sayılamazlar. Sınırlar, sınırkentler (Marches Séparantes) bir ülke veya milletin şekil ve biçimini tayin ederler. Eski çağ sitelerinden yeni çağın büyük devletlerine kadar sınırlar vatan fikrinin ilk dayanağı olmuştur. Ratzel ile Guillaume de Greef³¹, sınırların, milletlerin kişilik ve varlığı kavramında oynadıkları rolü belirtmişlerdir. O halde yurt, milletin maddî olduğu kadar manevî bir unsurdur. Yurt, düşünülmüş, hazırlanmış ve tekrarlanmış bir kavramdır. Sınır iki ülkeyi ayırmakla kalmaz, aynı zamanda onları tayin eder ve karşılıklı iddiaları ifade ederdi. Bu sebeple Aristo'dan bu yana birçok politikacılar, büyük imparatorluklara karşılık, sınırlarının daha yakın, daha belirli ve daha canlı görünmesi bakımından küçük devletleri övmüşlerdir. Bugün daha çok renkli ve noktalı haritalar ve sembollerle milletler arasındaki farklar gösterilir. Devletlerin gücü, ülkelerinin yüz ölçümü ve nüfusunun sayısı ile ölçülür. Bir milleti buyruğu altına almak yerine bir ülkeyi zaptetmek³² sözü kullanılır. Bu fikir zamanımızda bile devam edelmektedir.

30 Millet için Bk. Ernest Renan, Qu'est-ce qu'une nation, 1882-R. Maunier, Essai sur les Groupements Sociaux, Ch. 6., Mehmet İzzet, Milliyet Nazariyeleri ve millî hayat, 1339... Ziya Gökalp, Türkçülüğün Esasları, 1339. Hilmi Ziya Ülken, Sosyoloji, 1943 İstanbul.

31 Ratzel, Anthropogéographie, 1909. G. de Greef, Théorie des frontières et des classes, 1908

32 Soumettre un territoire au lieu de conquérir un peuple

Manda altındaki milletler denecek yerde manda altındaki toprak veya ülkeler denilmektedir.³³ Ata sözleri ve özlü sözlerin açığa vurduğu bir fikre göre milletlerin ayrımını daha çok manevî yönde aramak gerekir. Çünkü her milletin kendine has karakter ve orijinal bir yaratılışı vardır. Bu konuda Boutmy siyasî psikolojiden, Lazarus ve Steinthal milletler psikolojisinden bahsederler. Savigny gibi yazarlar her milletin kendine göre bir hukuk sistemi bulunduğunu ileri sürerler. Bütün bunlar doğrudur. Fakat millet fertlerin yüzlerce ve hatta binlerce yıl görüşüp buluşmadan ve komşuluk bile etmeden zamanımıza kadar sürüp geldiği bir gerçektir. İşte mes'elenin özü ve can damarı buradadır. Bununla beraber devrimizde toprak bağı, ilk zamanlardakinden daha çok kuvvetli bulunmaktadır.

3. Sosyolojik Gruplar

Burada topluluk işgüç, kaygı ve düşünce birliğine dayanır. Grup üyeleri birbirinin akraba veya komşuları olmadıkları halde, aynı işi yapan ve aynı amacı güden kimselerdir. Böylece bir tarikat, bir meslek sendikası, bir üniversite, bir bilimsel araştırma derneği, uluslar arası bir varlık olabilir. İş, görev, birlik ve ortaklığın çeşitleri pek çoktur. Bu gruba giren toplulukların zengin sözlüğü de bunu gösterir: Cemiyet, dernek, şirket, birlik, federasyon, koalisyon, ittifak, kartel, omniun, konsorsium, tröst ve benzeri terimler bu çeşitliliği gösterir. Kendiliğinden ortaya çıkan kandaşlık ve komşulukla hiç bir ilgisi bulunmayan bu grupları bölümlenmek ve sınıflandırmak icap eder. Bunlar, kabataslak ve biraz da yapmaca olarak iki başlık altında incelenirler: durum birliği (Unité de situation), görev birliği (Unité de fonction).

a) Durum Birliği :

Durum birliği, menfaat birliği demektir. Toplumsal sınıflarda görülen bir haldir. İlkel de olsa her toplumda bir mertebeler düzeni vardır. Her toplumda hak ve görevleri, zenginlik ve üstünlükleri, başka bir deyimle toplumsal durumları birbirinden ayrı sınıflara rastlanır. Denebilir ki toplum bu gruplardan yapılmış bir piramittir. Sıra, sınıf, rütbe, karakter ve kutsallık farklarının nasıl ortaya çıktığı ve nasıl gelişip oluştuğu herkesin bildiği şeydir. Sınıflar ya hukukî yahut fiilî yönden

³³ Territoire sous mandat (Manda idaresi birinci dünya savaşından sonra kurulmuş milletler arası bir yönetim şekilidir. Geri kalmış milletler daha ileri milletlerin yönetimi altında kültür ve teknik bakımdan geliştirilir ve bağımsızlığa kavuşacak hale getirilir).

ayırddedilirler. Temiz ve kirli, özgür ve köle, asil ve esir, usta ve çırak, patron ve işçi, varlıklı ve yoksul grupları böyle hukukî veya fiilî bir ayırımın sonuçlarıdır. Hukukta veraset, görevde tekelcilik, mülk edinme inancası, toplum içinde insana değer ve prestij sağlar. Her sınıfın oynadığı bir rol, yapmaktan çekindiği bir yasak vardır. Eski devirlerde soylu kimseler tarım ve tecim gibi işlerle uğraşmazlardı. Bu gibi yerleşmiş fikir ve peşin yarguları zihinlerden silmek için uzun zaman geçmiştir. Sınıf, kast haline geldiği zaman yasaklar daha belirli olarak kendini gösterir. O zaman bunlar yiyecek yasağı, görüşme ve buluşma yasağı, evlenme yasağı şeklinde görünürler. Evlenme yasağı, iç evlenme (Endogamie) yani bir kasttan ötekine kız vermemektir. Her kastın içindeki insanlar aralarında evlenirler. Burada şeref ve prestij bile çoğu zaman imtiyazlar cümlesindedir. Doğuda mertebeler düzenine o kadar önem verilir ki bu hal, selâm verme tarzlarına bile tesir eder. Sınıf zihniyeti (Esprit de classe) her gerçek sınıfın, kendini ötekilerden ayırddeden, fikir ve sembollere sahip bulunmasıdır. Fakat modern toplumlarda gruplanmalar daha çok, çalışma ve görev birliğine dayanmaktadır. Her sınıfın önceden açıklanmış bir görevi (Fonction) vardır. Bir toplumda ne kadar rol, amaç ve menfaat varsa o kadar ayrımlı, karşıt ve özel gruplar vardır.

b) Görev Birliği:

Kimi gruplar, üyelerinin toplumsal davranışları ile ilgilidir. Ahilik (Confrérie), gizli cemiyet ve dernekler, mezhep ve tarikatlar bu gibilerdendir. Bunlar çoğu zaman uluslar arası olur ve aralarında ülkelere, illere ve bölgelere göre bir iş bölümü vardır. Doğu ve batıdaki büyük üniversiteler böyle uluslar arası gruplardandır.

Diğer gruplar da, üyelerinin gördükleri iş gücü ile ilgilidir. Bundan sürekli bir meslek çalışması kadar geçici bir iş veya görevi de anlamak gerektir. Doğu ve batı dünyasına serpilen esnaf dernekleri, loncalar, işçi dernekleri, sendikalar, öğretmenler birliği, patron ve işçi birlikleri (Koalisyon) hep bu gruplardandır. Öğrenci dernekleri de bu sınıfa girer. Her boyut ve ölçüdeki yarıcılık (Métayage), her türlü kooperatif grupları, ticaret ortaklıkları, kötü tiyettekiler, belâhlılar, suçlu ve şerirler grubu ve bunların kurdukları gizli dernekler (Maffia ou camera), partiler, hareket komiteleri, komiteciler, islahat ve devrim ocakları aynı türdendir. Bunları birbirinden ayıran şey gütmekte oldukları amaçlardır.

Bir takım grupların amacı bilim, eğlenme ve dinlenmedir. Yani menfaatsız çalışma, kârsız araştırmadır. Sayılamayacak kadar çok olan

bu gruplar, yerine göre, mahfel, klüp, dernek, cemiyet, lokal, yurt gibi bir takım adlar alır. Spor, gezi ve eğlence klüpleri, avcı, hikâyeci, müzikçi dernekleri, felsefe ve edebiyat cemiyetleri, hep bu türdendir.

Aile, site ve devlete bağlı olan fert, kendi dileği ile seçtiği birlik ve derneklere bağlanmak ister. O halde doğum ve yerleşme olayı ile kişinin içinde bulunduğu gruplara, fikir, çıkar, eğlence ve dinlenme için kurulmuş olan grupları da katmak gerekir. Böylece serbest seçme yetkisi gruplanma etkenleri arasına girer.

B) BEŞERİ DAVRANIŞLAR (COMPORTEMENTS HUMAINS)

Toplumun organları beşerî gruplardır. Bunlar, beşerî düşünüş ve davranışların içinde cereyan ettiği kapalı vazolara benzerler. Toplu halde yaşayan insanların duyma, düşünme ve davranma tarzları, gruplanma tarzları gibi yaptırım gücünü taşıyan ortaklaşa âdetlerdir. Bunun Amerikadaki adı Behaviour'dır.

Her canlı yaratığın davranışında iki aşama vardır: kavramlar (notions) ve bu kavramları açığa vuran eylemler (actions). Bir yanda duyu ve düşünceler, öte yanda olgu, yargı ve davranışlar göze çarpar. Toplu yaşayan insanların inandıkları ve duydukları şeyler kadar yaptıkları ve denedikleri şeyler de vardır. Şüphesiz hareket olarak gerçekleşen eylem, duyulan, düşünülen tasarlanan, istenen ve umulan şeyleri açığa vurur. Eğer bu fikir ve hareketlerin sınıflanması isteniyorsa güdülen amaçlar göz önünde bulundurulmalıdır. Gerçek olmasa bile hiç olmazsa görünürdeki amaçlara göre bir sınıflama ve düzenleme yapmak gerekir. İnsanlar bazı amaçlara varmak üzere hareket eder görünürler. Yaptıkları eylem ve giriştikleri işlemlerle bazı ihtiyaçları³⁴ gidermeye çalışırlar.

Düşünüş ve davranışlar ihtiyaç derecelerine göre sıralanırlar. İhtiyaçlar üç türdür: Maddî, siyasî ve mistik ihtiyaçlar.

Maddî ihtiyaçlar: (besoins matériels) İnsanların eşyaya karşı duydukları ilgi ve isteği gösterir. Bu ihtiyacı gideren endüstri (Büyük sanayi) ve sanat (art) tır. Geniş anlamda buna ekonomi³⁵ veya üretim hayatı da denir.

34 İhtiyaç, bir şeyin yokluğundan dolayı duyulan bir ıstıraptır. Bk. Charles Gide, Economie Politique, Paris 1931 "Besoin" bahsi.

35 Ekonomi, servetin üretim, değişim, bölünüm ve tüketimi dolayısıyla insanlar arasındaki bağıntılardan bahseden bir bilim dahdır.

Siyasi ihtiyaçlar (Besoins politiques) : kolektif ihtiyaçlardır. İnsanların insanlara karşı duydukları istek ve özlemden ileri gelir. Dil ve hukuk bu ihtiyaçı giderme araçlarıdır. Muâşeret veya münasebet hayatı (La vie de relation) diye adlandırılır.

Mistik ihtiyaçlar (Besoins mystiques) : dinî ihtiyaçlardır. İnsanların Tanrı veya tanrılarına karşı duydukları özlemi gösterir. Din veya sihir, insan oğlunun bilinmeyen şeyleri öğrenmek isteğini yerine getirme araçlarıdır. Her toplumda bir takım fikir ve ameller vardır ki bunlar görülmeyen kişiliklere ilişkin olmak bakımından metafizik düşüncelerdir. Meselâ, bir dinin öteki dünya varlıkları üzerindeki demeci böyledir... O halde bu, tapınma hayatı (la vie d'adoration) denilen şeyin ta kendisidir. Üretim, münasebet, tapınma sözleri altında insan oğlunun toplum içinde tasarlayıp gerçekleştirdiği kavram ve eylemlerin tümü kasdolunur.

Bu sıralama görüldüğünden daha az isteğe bağlı ve daha az yapmacıdır. Beşerî davranışları, duyulan ihtiyaçlara veya güdülen amaçlara bağlamakla hiç bir vakit bunların kesin ve derin sebepleri üzerinde ön yargılara saplanılmış olmaz. Freudizmin, sınırlarını çizdiği, bilinç altı labirentlerinde dolaşmak hevesinde değiliz. Hiç bir yoldan bu bilinmedik alanlara (Terrae incognitae) girmek istemiyoruz.³⁶ Davranışlarımızın ancak dış belirtilerle açıklanabileceğine işaretle yetiniyoruz. Bunları bilim diliyle söylemek gerekirse sosyoloji, görünmiyen amaçları değil, ancak kavranabilen olguları göz önünde tutar³⁷

İnsanların duyum (sensations), heyecan (emotions), görüş (opinions) ve eylemleri (opérations) üç doğrultuya yönelir: eşya, insan, Tanrı veya tanrılar. Ekonomi ve sanat çalışmaları eşya ile ilgilidir. Ortaya koydukları fikir ve hareketler maddî âlem (Monde matériel)e dokunur.

36 Freudizm'in psikoloji, sosyoloji ve din sosyolojisini ilgilendiren yönleri vardır. Psikanaliz adı altında toplanan kısım ruh hastalığı ile ilgilidir. Nevrozlerin bir tedavi usulüdür. Başka suretle yorumlanamayan ruh haletlerini inceler. Öte yanda, bilimsel psikolojinin esaslı bir bölümü olarak görülür. Burada bilinç altı âlemin ruhi hallerimizde ne türlü etki yaptığı incelenir. Freudizmin din sosyolojisini ilgilendiren yönü, totem ve tabu adlı eserde toplanmıştır. Burada bilinç altı hayatımızla din ve toplum hayatımız arasında karşılaştırmalar yapılmaktadır. Doktrin'in özü, cinsi hayatın toplumsal hayatı düzenlediği noktasında toplanır. Psikolojik okulun bir kolu olan psikanaliz okulu, toplumsal olayları ruhi olaylara indirme suretiyle açıklama yoluna gitmiştir. Bk. Prof. Faruk Erem, Adalet psikolojisi, S. 35-46, Ankara, 1950-Freud, Totem ve Tabu, Türkçeye çeviren Niyazi Berkes, M. E. Basımevi, Ankara, 1947.

37 Beşerî davranışlarda bir iç safha vardırki buna fikir, düşünce, kavram, inan denir; iç safhamın dış görünüşüne yerine göre fiil, hareket eylem veya amel denir.

Konuları her vakit fiziktir. Üretmek, maddelerin durum ve niteliklerini değiştirmek demektir. Kısacası bütün bunlar eşya üzerine etki yapar. Dil ve hukuk, insanlarla ilgilidir; konusu, her zaman toplumsal ve siyasaldır.³⁸ Çünkü konuşmak veya sözleşmek her vakit insanlar üzerinde bir etki yapmak amacını güder. *Din ve sihir, tanrılarla ilgilidir.* Bu yoldaki düşünce ve davranışlar ruhanî âlem (monde spirituel)e dokunur. Konusu her vakit mistiktir. Tanrılar, ruhlar veya sihirli kuvvetler eşya ve insan gibi fizik değil, fizik ötesi mânevi kavramlardır. Bunlar her vakit efsâne, inanma ve tapınmanın sebep ve konusu olurlar. Kurban kesmek, dua etmek veya tapınmak, tanrılar üzerinde bir etki yapmak amacını güder. Eşya, İnsan, tanrı; toplumda yaşayan insanın hedef tuttuğu üç unsur ve üç temel konudur.³⁹ Üretim hayatının konusu eşya, münasebet veya muâşeret hayatının konusu insan, tapınma hayatının konusu ise Tanrı veya tanrılardır. Bu üç konu, insan oğlunun dünyada ilgilendiği üç temel ilkedir.

1. Ekonomi Hayatı (La vie économique):

Ekonomi geniş anlamıyla üretim hayatı (la vie de production) demektir. Dış âlemi yapan eşyada üç türlü değişme söz konusu olur: Biçim değiştirme (Transformation), yer ve el değiştirme (Translation) yoketme (Destruction). Dış âlemdeki bu değişmeler bazı düşünce veya tasavvurları gerektirirler. Heykeltraş eline bir mermer blokunu alınca bundan bir heykel mi, yoksa masa üstü mü veya küvet mi yapması gerektiğini düşünür ki, bu, eşyanın ihtiyaçlara uydurulması demektir. Heykeltraş böylece bir üretim amacını açıklıyor demektir.

a) Biçim Değiştirme (Transformation):

Eşyanın şeklini değiştirmek suretiyle faydasının artacağı sanılmaktadır. Bir maddeyi alıp onun durumunu, biçimini ve yerini değiştirmek, meselâ toprağı alıp çanak, bardak yapmak, deriyi alıp tulum veya kırba yapmak, balığı avlayıp yemek yapmak bir üretdir. Üretim

38 Siyasî sözü devlet işlerine ilişkin demektir. Siyaset ise devlet işi demektir. Batı dilinde buna (politique) denmektedir. Yunanca kökte polis devlet anlamındadır. Eski devlet bir şehire inhisar ettiğinden politika, toplumla ilgisi olan bir sözdür. Bu sebepten dolayı siyasal sözünü eskiler çoğu zaman toplumsal yerine kullanmışlardır.

39 Les choses, les hommes, les dieux: tels sont les éléments de l'univers pour les hommes en société (R. Maunier, Introduction à la sociologie) Sh. 40 Paris, 1929.

için bir madde ve bu madde üzerine etki yapan bir kuvvete lüzum vardır. Madde üzerinde etki yapan araçları teknoloji inceler, Teknoloji sanat ve endüstrinin buluş ve uygulamalarının bütünü demektir. Kimi zaman eşya olduğu gibi kullanılır. Bir taş ocağının ham taşları, çömleri düzlemek için kullanılan çakıl, değnek, hezeran, kırba, mesane ve benzerleri bu aradadır. Bütün bunlar öyle şeylerdir ki hemen hemen hiç bir değişikliğe lüzum kalmadan kullanılırlar. Çoğu zaman eşyanın hal ve durumu değiştirilir. Bu, bazan tabii şeyleri taklit için kopya (copie) veya benzerini yapma (reproduction), kimi zaman şekilsiz bir madde üzerinde işleyerek uyarlama (adaptation), veya hazırlama (elaboration) yolu ile gerçekleşir. Bir sepetçinin kamışlardan bir sepet, bir mobilyacının keresteden bir dolap yapması gibi.. Bu işlem ve eylemler için gerekli kuvvet, çeşitli kaynaklardan gelebilir. Uzun zaman insanın eli, ayağı, dişi böyle bir kuvvetin kaynağı idi. Sonraları insan âlet yardımıyla elinin uzadığını, ayağının kuvvetlendiğini, dişinin daha tesirli olduğunu görmüştür. Bu durum tarihten önceki devirlere ilişkin âletlerden başlayarak devrimizin en ince ve tesirli âletlerine kadar uygulanagelen araçları kapsar. Daha sonra insanoğlu hayvan gücünden yararlanmış ve son olarak makine ve atomu bulmuştur. Makine gücü (la force des machines) âlet gücünden (force des outils) farklıdır. Zira, âlet, insan kuvvetiyle harekete geçtiği halde; makine, tabii ve cansız cisimler yardımıyla işler. Bu arada bir de makine-âletten (machine outil) söz açmak yerinde olur. Makine-alet, adının da gösterdiği üzere, aletle makinenin birleşmesinden çıkmış bir kuvvet kaynağıdır. Âletten farklıdır, çünkü âlet insan eliyle işlediği halde burada âlet el vazifesini gören makine ile işler; yani elin yerine makine iş görür. Elektrik motorunun çalıştırdığı tesviyeci tornası, elektrikli dikiş makinesi, elektrikli traş makinesi, elektrikli matkap ve benzerleri alet-makinenin (machine-outil) örnekleridir. Halk dilinde dikiş makinesi, yazı makinesi gibi sözler kullanılmaktadır. Gerçekte, bunlar makine değil, âlettir. Dikiş makinesi ancak bir elektrik motoru ile çevrildikten sonra bir makine-âlet niteliğini kazanır.

Makine, tabii ve cansız cisimler ve unsurlar yardımıyla işler. Gerçekten rüzgar, su, ısı, buhar, elektrik ve atomun dağılma ve yayılması makinelerin kuvvet kaynaklarıdır. Le Play doktrininde pek doğru olarak, davranışlar üzerine yaptığı sonsuz etkileri dolayısıyla, bir makine çağından (Âges de machines) bahsedilmekte idi. İkinci Dünya savaşından sonra atom barışçı gayelerle kullanılmaya başlandı. Öte yandan gezegenlere füzeler fırlatmak feza yolculuğuna çıkmak insanoğlunun özel bir kaygusu oldu. Rusların fırlattığı Sputnik sun'i peykine

karşılık, Amerikalılarca Exploror (kâşif)un fezaya fırlatıldığı, ay yolculuğundan insanların sağ olarak döndüğü, Sovyet Rusyada ölü bir köpeğin tekrar hayata kavuşturulduğu, Ankarada türk doktorlarının bir ölüyü diriltip yaşattığı haberleri insanlığın bilim ve teknik bakımından çok zengin alanlara yöneldiğini gösterir. Yakın geleceğin büyük buluşlara, ve umulmadık ilerlemelere sahne olacağını söylemek hiç te bir kehânet sayılmaz. Nitekim sinema, sessizden sesliye, tek renkliden çok renkliye (technicolor), tek boyutludan çok boyutluya, dış temâşadan iç temâşaya (cinerama)⁴⁰ doğru bir gelişme göstermiştir. Bu çağa verilecek en yakışık ad atom ve uzay çağıdır (atom or space age). Bütün bunlar daha önce söylendiği gibi toplumsal şeyler olup yalnızca mantıktan doğmuş değildirler. Tekniğin alışılan usulleri (Errements de la technique) büyük çapta görenek ve geleneklere bağlı bulunmaktadır. Bir çok davranışlarımızda hurafe, alışkı, görenek ve geleneklerin etkisi görülür: Bunun en güzel misâli ulaştırma araçlarında varılan ilerlemeyi alışkı, gelenek ve göreneklerin büyük ölçüde kösteklemesidir. Hava alanları arasında 50 dakikalık bir uçuş kaydeden ulaştırmada normal şartlar altında, hava alanı ile şehir arasındaki yolculuğun, çoğu zaman uçuş süresinden daha çok zaman aldığı görülmektedir. Bu ise toplumsal işlerde teknik ayarlanmanın henüz gerçekleşmediğine alâmettir. Hava alanı ile şehir arasında hava treni (monorail) veya özel yer altı trenleri düşünülmektedir. Ayrıca hava, kara ve deniz yollarında aynı zamanda yürüyebilecek olan Hovercraft'ların yapılmasında da çok geç kalmıştır. Her grubun kendine öz aletleri ve âdetleri vardır. Yer yüzündeki aletlerin toplumsal bir coğrafyası çizilebilir. Medeniyet, bağlı bulunduğu üretim sistemi ile kendini belli eder. Âletlerin kullanılması düşünceler üzerine bile etki yapar. Noiré'ye göre konuşma tarzı ve alışkılar bile, birlikte çalışmanın bir sonucudur. Diğerlerine göre beşeri kavramlar (concepts humains) sanayi çalışmalarının evrimini aksettirmektedir. Tarihi maddecilik (matérialisme historique) bizi bu aşırı sonuçlara götürmüştür⁴¹.

b) Yer ve el değiştirme (Translation) veya değişim hayatı :

Buna eski bir terimle tedavül (Circulation) yani bir malın el değiştirmesi denir. Eşyanın el veya yer değiştirmesi, insanların bu eş-

40 Cinerama: Seyircinin seyrettiği olayları bizzat yaşaması demektir.

41 Tarihi maddecilik, spiritualizmin karşıtıdır; İktisadi şartların toplumsal şartları, yani alt yapının üst yapıyı tayin edeceğini savunur.

yadan yararlanmak ve kazanmak amacıyla baş vurdukları bir başka imkândır. Keşfedilmiş bir şey, kopya edilmiş bir eser veya işlenmiş eşya, gerçekte onların yapıcı ve bulucusu olmayan ellere geçebilir. Bir şeyi bu şekilde ele geçirmiş olan kimse o şeye en yüksek değeri verir. İnsanlar kendileri için çalıştıkları kadar başkaları için de çalışırlar; böylece insan veya insan grupları arasında bir mal ve eşya alış verişi başlar. Malın el değiştirmesi ya zor kullanma ile olur ki buna, zorla el değiştirme (La transmission violente) denir. Yahut barış ve yavaşlıkla olur; buna da anlaşmalı el değiştirme (transmission paisible) denir. Birincinin örneği yağma (Prédation), ikincinininki bağış (donation)tır. Başlangıçta bağış, daha sonraları alış verişi, her yerde değerlerin ve malların el değiştirmesini sağlamıştır. Bütün bunlar kavram (notions) ve eylemleri (actions) gerektirir. Değer, çıkar (menfaat), kazanç, ve zarar düşüncesi toplumsal olguların kavram veya fikir yönünü; alış verişi, kira, bağış ve ödünç verme bu olguların eylem veya işlem yönünü gösterir. Bütün bunlar belirli âdetler (Usages) le düzenlenir. Öğrenimi kolaylaştırmak için ayırdedilen bu iki bölüm (kavram ve eylem), beşeri davranışlar (comportements humains) in kopmaz parçalarıdır.

c) *Tüketim veya yok etme (consommation ou destruction des choses):*

Eşyanın yok edilmesi veya tüketimi, üretimle açılan devreyi kapatır ve ona son verir. Eşya ve emtia insanın isteğiyle veya isteği dışında tükenir ve yok olur. Bu işlemlerden ya kazanç veya zarar meydana gelir. İnsanlar bunların sonuçlarından yararlanır yahut acı duyarlar. Yok edilme maddî veya mecazî olur. Birinci halde bir mal, bu malı kullanan tarafından hemen yahut zamanla yok edilir, İkinci halde mal veya eşya terk edilir, fakat gerçek anlamda yok edilmez. Eski zamanlarda ölümlerle birlikte gömülen öteberi, zamanımızda denize atılıp su etkisine dayanan emtia, modanın değişmesiyle müzelerle giden süs eşyası bu türdendir. Daha sonra bulunan bu eşyadan yararlanılabilir. Eski mobilya ve elbiselerin büyük bir kısmı bu gün müzelerde saklanmaktadır. Üretim hayatıyla ilgili kavram ve eylemlerde âdetlerin nasıl devam edebilecekleri ve zamanla nasıl değiştikleri açıkça görülür. Yine burada ortaklaşa hayat için çok gerekli olan uygunlaşımın (mütabakatın), çeşitlenmeyi (diversité) ortadan kaldırmadığı görülmektedir. Her zaman moda, teamülü yenmek üzere savaş halindedir.^{41b}

^{41b} Toujours la mode combat la coutume pour en triompher souvent. R. Maunier, introduction à la sociologie, sh. 44.

2. Muaşeret hayatı (la vie de relation):

İnsanlar arasındaki münasebetler: dil, ahlâk ve hukuk yardımıyla sağlanır. Muaşeret hayatı toplumu ilgilendiren izlenim, heyecan, düşünüş ve davranışları içine alır. Bu davranışlar görgü kurallarıyla ilgilidirler. O halde dil, hukuk ve ahlak töreleri insanların insanlar üzerinde yaptıkları etkiyi açığa vururlar.

Konuşma bir muaşeret ve münasebet aracıdır. Anlatma tarzları birinci derecede düzenlenmiş âdetlerdendir. İnsanların bir toplum kurabilmeleri için anlaşmaları ve anlaşmak için de ses, hareket ve jestten yararlanmaları gerekir. Her toplumsal grubun kendine özgü bir dili ve konuşma tarzı vardır. Konuşma yersel, ulusal veya mesleki olabilirse de her vakit toplumsaldır. Her meslek ve çevrenin kendine göre bir lehçesi ve argosu vardır. Dil kolektif bir nitelik taşır. Adam Şmith'e göre konuşma ve dil, toplumsal münasebetlerin bir belirti ve aracıdır. Kısacası, dil ortaklaşa hayatın vaz geçilmez bir gereğidir. İnsanların insanlar üzerine yaptıkları etki ahlâk ve hukuk alanlarında daha iyi görülebilir. Yaşamak için insanların her an aralarındaki münasebetleri değiştirmeleri gerekir. Evlenmek, sözleşmek, mirasçı olmak, bağışlamak, ödünç vermek bu gibilerdendir. Bunlar hukukî bağıntılardır. Bu bağıntıları düzenleyen kurallar hukuk ve ahlak kurallarıdır. Ahlak ve hukuk kuralları ancak yaptırım yönünden ayırdelebilirler. Hukukun yaptırımını (müeyyidesi), teamül (Coutume) ve kanundur; Ahlakın yaptırımını ise halk oyudur. Hukukî yaptırım, ahlakî veya hievî yaptırımdan büsbütün başkadır. Hukuk kuralı her vakit yükümlülük veya yasaklar, buyruk ve engeller, hiç olmazsa kolaylık veya önleyici kurallar şeklinde kendini gösterir. Kanun bir şeyin yapılmasını bazan emir, bazan yasak eder; bazan da yapılmasını veya yapılmamasını öğütler. Ahlak ta aynı şeyleri yapar. Her grubun kendine göre bir tekniği ve dili olduğu gibi kendine göre bir hukuk ve ahlak töresi de vardır. Bundan dolayı beytî, millî, meslekî bir hukuk ve ahlaktan bahsedilebilir. Münasebet hayatında her sınıf veya grubun kendine ait öz âdetleri vardır. Şehir ahlakı hiçbir suretle saraydakine uymaz. Serseri, haydut, düzenbaz, kumarbaz ve dalaverecilerin kanun hükmünde olan gizli bir takım örfleri vardır. Hak ve vazifeler yerine göre değişirler. Çünkü bunlar herşeyden önce ortaklaşa nicelik ve niteliktedirler.

Hukuk söz konusu olunca eylem ve işlemlerin iki yolda düzenlendiği görülür. Bu, Henri Maine'in tüzük (statut) ile sözleşme (contrat) arasında çizdiği büyük bir ayırımdır Hukuk kuralları arasında bazılarını fertler istekleriyle değiştiremezler. Onları ister istemez kabul

etmek zorundadırlar. Aynı statü (statut réel) yahut taşınmaz mallara (gayri menkül) ilişik kanunlarla kişisel statü (statut personnel) yahut kişilere bağlı kanunlar ve benzerleri böyledir. Zira bunların her ikisi de özel kişilerin değiştiremeyecekleri ve uymak zorunda oldukları kural ve kanunlardandır. Evlenme ve mirası kanun tarif etmiştir. Bunların gerektirdiği şart ve sonuçlar hiç bir suretle ilgililerin dilek ve isteğine bırakılmış değildir. Fertler bu eylem ve işlemleri yapmaya zorlanmışlardır. Bütün kamu ve ceza hukuku bu türdendir. Buna karşılık, sözleşmede irade serbestliği büyük bir rol oynar. Hukukî işlemleri yapanlar aşağı yukarı kendi isteklerine göre sözleşme şartlarını tesbit ederler. Faiz nisbeti, satış fiatı ve benzerleri, tarafların istek ve seçmelerine bırakılmıştır. Sözleşme taraflar arasında kanun hükmündedir. Burada işlem serbesttir. Hiç bir kimse sözleşme yapmaya veya yapmamaya zorlanamaz. Buna karşılık bir çok toplumlarda belirli zamanlarda evlenmek zarureti vardır. Daha açık bir dille, sözleşmenin kendine göre bir statüsü vardır denebilir. Ahlâk ve hukuk bu statünün temel ve ilkelerine hakim bulunmaktadır. Bu yönden hiç bir şart, kamu düzeni, ahlâk töresi ve kanun hükmüne aykırı olamaz. Aksi takdirde sözleşme yasak edilir. İrade, statü konusunda oynayamadığı rolü sözleşmede pekâlâ oynayabilir. Hukukî işlemlerin şart ve yargıları, sözleşmede, statüde olduğundan daha fazla bir serbestlikle düzenlenir. Hukuktaki ilerlemeler sözleşmelerin ileride statülere üstün geleceği inancını vermektedir. Gerçekte sözleşme serbestliği gün geçtikçe kuvvet bulmaktadır. Bu ifade yüzde yüz doğru ise, gün geçtikçe sözleşmeler üstün bir rol oynayacaktır. Öte yandan toplumda kanun ve kuraların uygunlaşımı kadar çeşitlenmesi de yer almaktadır. Bununla beraber uygunlaşım (mutabakat) çeşitlenmeden (diversité) daha önce gelir. Bir topluluktaki insanların eylem ve işlemleri aynı damga ile damgalanmak ve aynı modele uymak zorundadır. Yeter ki bu uygunlaşım değişmeyi bertaraf etmesin.

Sanat davranışlarında olduğu gibi hukuk davranışlarında da toplum hayatının iki yönü vardır. Biri iç âlemlerle ilgilidir ki yerine göre buna fikir, düşünce, tasavvur, karar ve ana kavram (notion) adları verilir. Hareket ve davranma şeklinde kendini gösteren dış görünüşe de yine yerine göre eylem, işlem, etki, tepki ve iş (action) adı verilir.

3. Tapınma hayatı (La vie d'adoration)

Tapınma hayatı deyiimiyle eşya ve insana ilişik olmayan, Tanrı ve ruhlarla ilgili heyecan, düşünüş ve davranışlar anlaşılır. Buna mistik

hayat denildiği gibi âyinlerle sonuçlanması bakımından dinî törenler hayatı da denilebilir. Bugün bu terimle din ve sihiri (magie) içine alan tanrı hakkındaki düşünüş ve davranışların tümü anlaşılmalıdır. Bu alanda ikinci derecede düşünüş ve davranışların bölümünü ele alalım: Birinci bölüm, efsaneler (mythes), iman, inan, duyu ve duyular gibi dinî tecrübe (Expérience religieuse)nin içsel yönleridir. İkinci bölüm ibadet, mensek (Rites) ve törenleri karşılayan uygulamalardır. Bunlar dinî tecrübelerin dış belirtileridir. Efsane ile mensek veya imanla tapınma, din ve sihirin iki temelli yönünü gösterir. Her ikisi de bir gruptaki insanlar arasında ortaklaşa davranışlardır. Her grubun kendine özgü bir imanı ve bu imana bağlı dinî törenleri vardır. Bunun dışında toplumsal niteliği olan bir şey akla gelemmez. Burada töre ve âdetlerin toplumdaki uygunlaşımı üstün bir rol oynar. Mistik yaptırım veya günah düşüncesi, Tanrı veya tanrılara itaatı sağlar.

Toplumun çeşitli sınıflarına göre din görüşü başka başkadır. Tanrı fikri bazan kişisel olmayan soyut güçlerle, kimi zaman totem veya ata ruhlarıyla sembolleştirilir. İnsanın totemle münasebette olduğu sanılır ve bundan totemcilik denilen bir din doğar.⁴² Totemcilik sisteminde bir şey veya bir hayvan *mana* denilen adsız bir gücü gösterir⁴³. Bazan kişisel ruhlar, yersel ve ulusal tanrılar ve hatta hıristiyanlık, musevilik ve müslümanlıkta olduğu gibi uluslar arası ve evrensel Tanrı, inanma ve tapınma konusu olur. Bundan dolayı Courno, dinleri uluslar arası dinler (Religions prosélytique ou internationales) ve ruhânî veya ulusal dinler (Religions Hiératiques ou nationales) diye ikiye ayırmıştır. Bunun gibi, çok tanrılı, ve tek tanrılı dinler (Poly ou monothéisme) tasnifi de vardır. Bütün bunlar her grubun kendine mal ettiği fikir, inanma ve tapınma sonuçları olup bunlara saygısızlık gösterilmesi günah sayılır. Hukuk ve ahlâk üzerindeki yankıları bakımından bunlar toplumsal bir mâna taşırlar. Benjamin Constant, Frazer'den çok daha önce dinin, hukukî gelişme ve ahlâkî değişmedeki bu rolünü belirtmiştir. Mistik yaptırım, ahlâkî ve hukukî yaptırıma giden yolları açmıştı. Ne dini ne töresi vardır, şeklindeki ata sözü mânâsızdır.⁴⁴ Dinle töre, imanla kanun, ötedenberi birbirine bağlı kalmışlardır. Ruh ve tanrılara iman, eskiden olduğu gibi bugün de manevî bir önem taşımaktadır. İbâdet veya tapınma, iman ve itikatta

42 Eski Türklerde toteme ongun derlerdi. Bk. Z. Gökalp, T. Medeniyeti Tarihi.

43 Mana polinezya dilinden alınmıştır. Eski Türkler buna kut derlerdi. Gökten inen nur sütunu, altın-ışık şeklinde tasarlanmıştı. Eskilere göre kut herhangi bir insan ve hayvana dokunursa onu gebe bırakırdı. Bk. Z. Gökalp, Türk Medeniyeti Tarihi.

44 N'avoir ni foi ni loi.

olduğu gibi, çeşitli şekiller gösterir. Tapınmada bazı eylemler ve çekimserlikler vardır. Bunlar müsbet (Rites positifs) ve menfi törenler (rites négatifs) olarak ikiye ayrılırlar Tanrıları ve Ruhları memnun etmek için yapmak zorunda olduğumuz şeyler kadar yapmamak ve çekimser kalmak zorunda olduğumuz şeyler de vardır.

Müsbet törenler, sözle (rites oraux) veya el hareketleriyle (Rites manuels) yapılan törenler türünden sözler ve hareketlerdir. Birincinin örneği dualar (les prières), ikincinin örneği kurbanlardır. Birçok toplumlarda bu müsbet törenler fertlerin bütün hayatını kapsarlar. Beşikten mezara kadar bu böyle devam eder. Doğum ve erdirme törenleri (rite d'initiation), evlenme, evlât edinme (adoption) ve ölüm gibi hayatın bütün geçit olayları törenlere yol açar. Varlığın bütün olay ve olgularında aynı hâl görülür. Yapı, yolculuk, savaş, konuşma, sözleşmede, uygun bazı davranışlarla, tanrıların işlere karıştırıldığı ve tapınma şekillerinin hayatımıza etkiler yaptığı görülmektedir. Seyyah ve bilginler bu gibi boş inançları yeniden canlandırmışlardır. Bazan bu dinî inanış ve davranışlar çok geniş törenlere yol açmıştır. Dinî bayram ve yortular bu gibilerdendir. Bu bayramlar ortaklaşa bağları koruma ve tazelemede büyük bir rol oynarlar. Bayramların kolektif (ortaklaşa) yönden etkileri çok önemlidir. Tanrıların olağanüstü güçlerinden yararlanmak yahut iyilik ve yardımlarını sağlamak tapınma törenlerinin güttüğü amaçlardandır. Denebilir ki bütün törenler, iyiliği sağlamak kötülüğü önlemek üzere yapılırlar. Tanrıları sevgi kadar saygı da isterler. İşte bu sebepten dolayı menfi törenler (rites négatifs) doğmuştur. Yasaklar veya Polinezya diliyle *Tabular*⁴⁵, bu gibilerdendir. Bugün bütün dillerde yerleşmiş olan bu sözü biz de tabu diye kullanacağız. Kelime batı dillerine *Tabou*, *Taboo* olarak geçmiştir. Tanrı veya tanrıları öfkelenmemek isteniyorsa, yasak edilen şeyleri yapmamak veya bazı çekimserliklerde bulunmak gerekir. Çekimserlik kendiliğinden toplumsal davranışlara dahildir. Bir çok toplumlarda bütün hareket ve davranış tarzlarına bu yasakların girmiş olduğu görülür. Eşya, insan ve davranışlarla ilgili yasaklara her toplumda rastlanır. Bu türlü yasaklar şöyle sıralanır: görme, dokunma, yapma, sanat, zaman, mekân, yiyecek yasakları, ve cinsî yasaklar hep bu temellere dayanır. Görülüyor ki, saygı veya saygısızlıktan ileri gelen bir sürü buyruk ve çekimserlikler bu yasaklar kategorisine girerler.

45 Tabu (Tabou) türkçe karşılığı tekinsizdir. Buna halk dilinde tekin değil derler. Tekin, boş ve içinde bir şey yok demektir. Tekinsiz ise içinde cin ve peri gibi çarpıcı kuvvetler bulunandır. Eski türklerde tabu karşılığı koruk sözü kullanılırdı (Bk. Ziya Gökalp, Türk Medeniyeti Tarihi, sh. 67-68.)

Hukuk, ahlâk ve dil gibi dinin de kendine özgü bir takım kural ve kanunları vardır. Bütün bunlar, olumlu eylemler veya çekimselliklerle (Actions ou abstentions) sonuçlanır. Bu ise, bütün toplumsal olayların ortaklaşa bir niteliğidir. Nasıl, hukukun da buyrukları (commendements) ve yasakları (empêchements) varsa, dinin de yükümlülükleri (obligations) kadar yasakları (interdictions) vardır; ahlâkın, dilin, modanın da kendine özgü iyilik ve kötülükleri, doğruluk ve yanlışlıkları, kabalık ve incelikleri olabilir. Toplumdaki töre ve âdetlerin uygunlaşımı (mutabakatı) iki şekilde kendini gösterir. Burada uygunlaşım, inanılan veya inanılmayan, yapılması gereken veya yasak edilen, yapılabilen veya yapılamayan, söylenebilen veya söylenemeyen, giyilen veya giyilemeyen konuları düzenler. Bir toplumdaki insanların davranış ve duyuşları kadar, çekimsellikleri de birbirine bağlı ve uygundur. Böylece uygunlaşım ilkesi ortaklaşa davranışların tümü üzerinde etki yapar.

IV. SOSYOLOJİK GÖRÜŞ

A. SOSYOLOJİ VE TOPLUMSAL PRATİK

İlk olarak sosyolojiyi, normatif bilimlerden ayırarak görmek gerekir. Eskiler pozitif ve deskriptif bir bilim olan sosyolojiyi, değerlere dayanan normatif bilimlerle karıştırmıyorlardı. Sosyolojide, gerçeği anlamaya, problemleri aydınlatmaya ve olguları bilimsel yünden kavramaya çalışan teori, pratiğin izinden gitmek zorundadır. Ancak bu sayede rasyonel bir uygulama sistemi kurulabilir. Bu gereği Aug. Comte, zamanında anlamıştı. Bundan dolayı Fransada sosyoloji, nazari temellere dayanan bir bilim dalı sayılmıştı. Bu ise, Anglo-Sakson görüşüne zıttır. Amerikada toplumsal araştırmalar, çoğu zaman *Toplumsal hizmet* (Social Service), *Toplumsal iş* (Social Work) veya *Toplumsal yönetim* (Social Management) adıyla tatbiki sosyolojiye bağlı kalmaktadır. Burada pratiğin çözemediği bazı meselelerle karşılaşılır. Fransa'da ise maliye, diplomasi gibi pratik formüllere dayanan bilgi kolları üniversite kürsüleri arasında yer almıştır. Öte yandan ne kadar yetenekli olursa olsun bir sosyologun toplumsal kanunları yaratmak iddiası ile ortaya atılması doğru değildir. Demek oluyor ki ne pratik, ne de teori yalnız başına sosyolojinin kurulması için yeterli malzemeyi verebilir. Şüphesiz teori kadar pratiğin de kendine göre özellik ve üstünlükleri vardır. Bu sebepten teorik mânada anlaşılan sosyoloji ile toplumsal pratik arasında bir ayırım yaparak herbirine payını vermek yerinde olur. Toplumsal pratiğin anayurdu olan Amerikada bile ünlü bilginler

bu ayrımı yaparlar. Fakat teori ile pratik arasındaki münasebetler bilhassa şu sebeplerden dolayı çok karışık ve karmaşıktır:

1. Sosyoloji bilginleri, her vakit belirli bir zaman, belirli bir memleket ve belirli bir sınıfın adamlarıdır. Peşin fikir, yerli tasa ve günlük kaygılardan kolaylıkla sıyrılamazlar.

2. Bir an için sosyolojinin pratiğe sırtını çevirdiği kabul edilse bile bu, sosyoloğun uygulamalara aldırışsız kalacağı anlamında değildir. Durkheim, "araştırmalarımız sadece teorik bir bilgi edinme hevesimizi gidermek için yapılmış olsaydı, bir saatlik zahmete değmezdi" diyor.

3. İç tecrübeyi gerektiren mânevî bilimler karşısında teorik bir araştırma, belirli bir tecrübe ve toplumsal yaşayışın gerçekleriyle kişisel teması gerektiren bir sosyoloji de vardır.

B. SOSYOLOJİ VE TARİH

Sosyolojiyi tarihten ayırdetmek gerekir. Tarih geçmişe ilişkin toplumsal olguları somut olarak belirli zaman ve mekân içinde inceler. Tarihin malzemesini teşkil eden beşerî davranışlar zaman ve mekâna göre değişir. O kadar ki bu farkları araştırmak tarihin konuları arasındadır. Bu olgular üzerinde sosyoloji, genel tipleri kuran bir tahlile girer. Kimi tarihçilerin sandıkları gibi sosyoloji, tarihe karşıt bir bilim dalı değildir. Bunlar sosyolojiyi, günün; tarihi ise geçmişin bir etüdü olarak alırlar. Bütün bilimsel araştırmalarda olduğu gibi sosyoloji de zaman ve mekâna bağlanmayarak her yerde ve her zamanda tekrarlanabilen gerçek olgularla ilgilenir. Bundan dolayı tarihçi Paul La Combe değişmez benzerlikler gösteren kurumlar (instituts)la tarihin konusunu teşkil eden tek olayları (événement) birbirinden ayırt etmiştir. Meselâ, Türkiyede kapitülasyon rejiminin nasıl başladığını, nasıl yerleştiğini ve nasıl kalktığını incelemek tarihçinin işidir. Fakat kapitülasyon rejimine özgü nitelik ve nicelikleri belirterek genel fikirlerle varmak ise sosyologun yapacağı bir iştir.

Şunu da belirtelim ki tarihçinin anladığı zamanla sosyologun anladığı zaman arasında fark vardır: Tarihçi zamandan birbiri ardı sıra gelen tarih ve kronolojileri anlar. Halbuki sosyologa göre bir kimse öldükten sonra da yaşayabildiği gibi, bir doktrin de aradan uzun bir zaman geçtikten sonra anlaşılabilir ve yeni bir devir açabilir. Tarihî olgular, toplumsal gruplarca duyulup tasavvur edildikleri nisbette toplumsal anlamlarını almış olurlar. Bu iki bilim dalı arasındaki derin

farklara rağmen her ikisi de birbirine yardım eder ve bütünlükler. Sosyolojik bir inceleme için tarihî bilgi çok değerlidir. Buna karşılık sosyoloji, oluş fikrini hiç bir suretle ihmal edemez. Öte yandan sosyolojinin bulunduğu tipler değişmezlik sırrına ermiş olgular değildir. Bunlar bir dereceye kadar kıvam ve benzerlik gösteren tarihi olaylardır. Toplumsal olaylar, tarihî kıyaslamalarla meydana gelmişlerdir. Fazla olarak, olay ve olguları doğru olarak tesbit etmek için, tarihinin sosyolojiye ihtiyacı vardır. Şöyleki: ancak iyi anlaşılacak şeyler güzelce vasıflanır ve tesbit edilebilirler. İyi anlamak da karşılaştırma ve kavramlaştırma ile mümkündür. Durkheim, “tek olgu iyice vasıflanamaz” diyor. Aynı anlamda tarihçi Gustave Glots da, “olguları anlamak için özel hallerden ayrılarak genel fikirlere varmak gerekir” diyor. Tarih, tarihî olayları açıklamak yani onların nedenlerini anlamak amacıyla güttüğü zaman sosyoloji tarih için çok değerli ve gerekli bir yardımcıdır. Bir çok tarihçiler tarihî özel, sosyolojiyi genel olaylar bilimi diye alırlar. Tarih değişen, sosyoloji kıvam ve denge gösteren olgular bilimidir. Tarihî olgular zaman ve mekânla bağırdırlar. Sosyolojik olgular ise zaman ve mekân kaydından ayrılmak ve sıyrılmak suretiyle incelenirler.

C. SOSYOLOJİ VE ÖZEL TOPLUM BİLİMLERİ

Sosyoloji, iktisat, hukuk, din, ahlâk ve dil gibi özel toplum bilimlerinden ayrı bir bilim dalı olarak ele alınmaz. Müşahhas muhtevassından ayrılan bir sosyoloji, olsa olsa kategorileri her yazarın isteğine göre değişen belirsiz bir toplum felsefesi olabilir. Bu şekilde anlaşılacak bir genel sosyoloji, bir italyan düşünürünün dediği gibi, Babil Kulesinden başka bir şey değildir. Sosyoloji, toplumsal yaşamın tümü ile ilgilenen bir disiplindir. Nasıl anatomi, fizyoloji, botanik, zooloji ve benzerleri *Biyoloji* bayrağı altında toplamıyorsa; nasıl optik, yankı, ısı ve elektrik dalları fizik bilimini meydana getiriyorsa *Sosyoloji* de, tıpkı bunlar gibi özel toplum bilimlerinin tümünü içine alır. Sosyoloji, *bağımsız uzmanlarca geliştirilen çeşitli ve farklı olgular arasında sıkı bir yakınlık olduğunu bize öğretir. Bu olgular birbiriyle sıkıca bağlantılıdır*; o kadar ki bunlar tek tek ele alınırlarsa anlaşılabilirler. Bununla beraber aynı tabiatla olgulardır. Hepsi de aynı toplumsal gerçeğin çeşitli belirti (tezahür) leridir. Bugün sosyolojik görüş, bu özel disiplinleri canlandırmaya ve iskolastik baskılardan kurtarmaya başlamıştır. Öte yandan ansiklopedik sosyolojinin eleştirme ve takışmalara yol açtığı bir gerçektir. Spencer gibi bir düşünürün tek başına özel toplum

bilimlerinin tümünü kucaklamak iddiası karşısında bu eleştirmeler haklı olarak ileri sürülebilirdi. Fakat bugün için böyle bir iddia ve böyle bir eleştirmenin bilimsel alanda yeri yoktur. İlerlemeler sonunda, bütün deneysel bilimlerde olduğu gibi, sosyolojide de bir uzmanlaşma, bir iş bölümü ve bir ekip çalışması kendini göstermiştir. Özel toplum bilimlerinin incelediği olay ve olgular, diğer toplumsal olgulardan ancak kâğıt üzerinde ve hayalî olarak ayırddedilebilirler. Özel olaylar, bağlı oldukları müşterek ortamlara gidilmek suretiyle anlaşılırlar. Durkheim ve Durkheim yolunda gidenlerin açıkladıkları gibi bütün bunlar bir genel sosyolojinin var olması imkânlarını ortadan kaldırmaz. Amerikalı sosyolog F. Znaniecki, sosyolojinin eski sentetik anlamının canlanması gereğine inanmıştır. Zira toplumsal olgular arasında çok canlı zihnî ve mânevî bir ilgi ve bağlantı kurmak söz konusudur. Düşünen her insan bağlı bulunduğu medeniyetin tümünü kavramak, onu ötekileriyle karşılaştırmak ve insanlık tarihi evriminde bazı yöneliş ve doğrultuları keşfetmek için tarihi yorumlar yapmağa çalışır. Fakat burada, önceden söylendiği gibi, ancak *müşahhas bir Genel Sosyoloji* söz konusu olabilir. Böyle bir genel sosyolojinin rolü, özel dallarda elde edilen kısmî sonuçların bir sentezini yapmaktan başka bir şey olamaz.

V. SOSYOLOJİK ARAŞTIRMALARIN TEMEL KURALLARI

A. MÜŞAHHASLIK KURALI (*Régle du concret*)

Sosyoloji artık metafizik değil, toplumsal olguların deneysel bir bilimidir. Metodun ilk kuralı, müşahhas olaylardan, toplumsal gerçeklerin gözleminden ve deneyden işe başlamayı emreder. Yerinde yapılan soruşturmalar (anketler), bilgin, sömürge memuru ve misyonerlerin yerlilerle yaptıkları görüşme ve konuşmalar ve bir işletmenin yönetim ve çalışmalarına katılmalar bu kuralın gereklerindedir. Romanya okulunun savaşı sosyoloji (*Sociologie Militante*) adını verdiği bu görüşte hiç bir partizanlık yoktur. Beatrice Webb ve kocası Sidney *endüstriyel Demokrasi* (*Industrial Democracy*) adlı eseri yazmak için işçi elbisesi giyerek Londrada atelye atelye iş aramış ve böylece işçi-yaşayışını kendileri üzerinde denemişlerdi. André Philip, işçi meselesi üzerine eser yazmadan önce Amerikan fabrikalarında çalışmıştır. Bugün sosyometri, bu savaşı sosyoloji gereklerini gerçekleştirmek amacındadır.⁴⁶

⁴⁶ Sosyometri, toplumsal olguları tartmak, saymak ve ölçmekten ibaret bir usuldür. Ekoloji insanla çevre bağlantılarına ilişkin olduğu halde sosyometri insanla insan bağlantılarını arayıp bulur. (Bk. Sosyometri kısmı).

B. ŞUURLU TECAHÜL KURALI (*Regle de l'ignorance consciente*)

Sosyolog, toplumsal konuda pratikle teorinin başka başka şeyler olduklarını anlamalıdır. Bunun tabii bir sonucu olmak üzere uygulama ve pratik için yeter sayılan sağduyu toplumsal gerçeğin anlaşılması için yetersizdir. Paul Bureau, “toplumsal yaşayış üzerindeki bilgiler, toplumsal olayları bilimsel yönden incelemede yardımcı değil, çok ciddi *sakıncalar* ve engellerdir” diyor. Bacon, bilimsel ilerlemeye engel olan *idola*’lardan metodik şüphe yoluyla kurtulmadıkça hiç bir sosyoloji çalışması mümkün değildir⁴⁷ diyor. Durkheim, sosyolojik incelemelerde her türlü peşin yargılardan sistemli bir şekilde kaçınmayı öğütler.⁴⁸

Bacon bu konuda 12 önerme ileri sürer; bunlar sağduyu (sens commun) ya çarptıkları halde kendilerine göre sosyolojik gerçeklerdir. Pratik yaşayışta gözümüze çarpan ve insanlığı yakından ilgilendiren *kimi eşya ve eylemler* hiç bir vakit bilimsel araştırmalarımızda bize kılavuzluk edemezler. Bir kimsenin mide fizyolojisini bilmesi için kendisinde bir midenin bulunması yeter olmadığı gibi Hafıza kanunlarını bilmesi için bazı hatıraları olması; Heyecan kanunlarını bilmesi için de heyecanlara mâlik bulunması yeter sayılmaz. Sosyolog tıpkı fizyoloji bilgini gibi inceleyeceği konu karşısında bilmezlik duygusu (sentiment de son ignorance) na sahip bulunmalıdır. Bilgin, toplumsal olaylar hakkında pratik olarak edindiği bilgileri, zihninden silip atmasını ve kafasını bir levhi emles yapmasını bilmelidir. Bilgin, prensip olarak olayların özellik ve niteliklerinden ve onların bağlı buldukları sebeplerden hiç bir şey bilmediğini kabul ederek işe başlamalıdır. Levy Bruhl’ün dediği gibi, çok karmaşık olan mensek ve törenlerini çok iyi bir şekilde bilen Avusturalyalıların bu bilgilerine bilimsel bir değer vermek sadece gülünç olur. O halde bilgin, ampirik olarak edindiği duygu ve kanırlardan tamamen ayrılmasını öğrenmedikçe toplumsal gerçekleri inceleyemez.

C. OBJEKTİFLİK KURALI (*Regle de l' Objectivité*)

Durkheim, *Toplumsal Olgular Eşya Gibi İncelenmelidir*⁴⁹ dediği zaman bunu yanlış anlayanlar, kendisini tenkit yağmuruna tutmuş-

47 Bacon, peşin fikirler karşılığı İDOLA terimini kullanmıştır. Çeşitleri için Bk. H.Z. Ülken, Sosyolojinin Problemleri, sh. 134-135.

48 Il faut éviter systématiquement toutes les prénotions. Durkheim Préjugés yerine Prénotions terimini kullanmıştır. (Bk. H.Z. Ülken, aynı eser, sh. 141).

49 La première Règle et la plus fondamentale est de considérer les faits sociaux comme des choses.

lardı. Oysa ki objektiflik kuralı bilimsel sosyolojinin gerekli bir şartıdır. Bu kuralı tanımayan bir kimse sosyolojiyi bilim olarak kabul etmiyor sayılır. Burada objektiflik ne materyalist bir mâna taşır ne de Auguste Comte'nın deyiimiyle toplumsal fizik anlamındadır. Sadece sosyolojinin henüz keşfedilmemiş alanlarda inceleme yapan herhangi bir bilim gibi, objektif bir durum takınması gereğini gösterir. Toplumsal olguları her insana göre değişen inanma, kanı, sanı ve tasavvur gibi gösteren düşünce ve görüşler sübjektif olduklarından bilimsel incelemelere pek elverişli değildirler. Aynı olguların hareket, eşya ve kurum olarak objektifleşen yönleri vardır ki bunlar ölçülebilir ve tekrarlanabilirler. Sosyoloji bu olguların objektif yönlerini inceler. Meselâ bir dini incelemek istediğimizde, onu, bizim Tanrı, dünya ve ahiret inanışımıza ve genel olarak dinî görüşlerimize göre değil, belirli bir dinin tapınma şekilleri ve kutsal kitapları, din törenleri şeklinde gözlemlenebilen ve objektif görüşlerle incelemelidir.⁵⁰ Durkheim'in fikirleri bütün eleştirmelere rağmen bu konuda ayakta durmaktadır. Yazarın ortaya koyduğu kural toplumsal gerçeği gerçekten anlamanın, deneysel bilimlerde olduğu gibi, sabırlı ve uyanık bir çözümleme ile mümkün olacağını gösterir.

D. TOPLUMSAL OLGUNUN TAYİNİ KURALI

(*R. de la détermination du Fait social*)

Objektif olmak kaygusu, toplumsal olguları doğru olarak sınırlamayı gerektirir. Tümevarım metodu, tipler kurmaya götüren bir yoldur. Bulunan tipler ideal tipler değil, deney ve gerçeklerden çıkarılan sonuçlardır. Bu türlü çalışmanın sosyolojideki önemi, öteki bilim dallarından daha büyüktür. Çünkü halk arasında kullanılan söz ve kavramlar sosyoloji için yetersizdir. Bir tarihçi, din, sanat, devrim, evrim, ulus, köy, kent ve benzeri kavramları tarif ve tayin etmeyerek olduğu gibi kullanabilir. Fakat Sosyoloji, genellik kavram ve anlamına değer verdiğinden bu konu üzerinde daha çok durmak zorundadır. Şüphesiz genel demek müphem demek değildir. Genel demek belirli ve açık olan kavramsal düşünce (*Pensée conceptuelle*) demektir. İntihar sözü halk dilinde çeşitli anlamlardadır. Kelime kendini öldürme, yanlış bir hareket, parayı boş yere harcama, sağlığı hiçe sayma anlamlarına gelir. Bundan dolayı intihar sözü müphemdir. Buna karşılık din sözünün

50 Bk. H. Z. Ülken, Sosyolojinin Problemleri, sh. 140-141 İstanbul, 1955.

medeniyetimizde dar bir anlamı vardır. Araştırmaların doğru ve iyi sonuçlar vermesi için ele alınan konuyu ve onu gösteren terimi açıkça tanıtmak ve belirtmek önemli ve gereklidir.

E. DAYANIŞMALI BÜTÜNLÜK KURALI

(*R. de la totalité solidaire*)

Çözümleme ve kavramayı kolaylaştırmak için yapılan bölümleme ve ayırmalar hiç bir vakit toplumsal bütünü meydana getiren unsurların birbirine sıkıca bağlı bulduklarını unutturmamalıdır. M. Mauss bu konuda şöyle yazıyor: “toplumsal bir olay, kollektif heyetin tümüne göre ele alınmazsa hiç bir şey anlaşılmaz”. Bundan dolayı, toplum konusunda parçaları değil, bütünü göz önünde bulundurmak gerekir. Her olay, toplumsal bütünün kopmaz bir parçasıdır. Yalın, tek ve tekil bir toplum olayı yoktur. İncelemelerde zihni bir soyutlama ile bütünü parçalara böleriz. Gerçekte olay ve olgular yalın değil, karmaşık ve bileşikler: iktisat, hukuk, estetik bir arada bulunur.

Meselâ, kendimize bir ayakkabı alacağımızı düşünelim bir kere bunun fiat bakımından kesemize uygun olmasını ararız (İktisat); kunduracı dükkânına girerek sözleşme yaparız (Hukuk); aldığımız ayakkabının güzel olmasını da hesaba katarız (Estetik). Görülüyorki bir çok bölümlerin bir araya gelmesiyle bir çift ayakkabı alınmış oluyor. Fakat bu unsurları incelerken bunu bütün olaya nisbetle incelemesek sonuç verimli olmaz. O zaman gerçekten kesemize uygun fakat kimsenin karşısında giyemeyeceğimiz bir çarık almış oluruz. O halde toplumsal olaylar, bütün olarak ele alınan olaylardır.

F. NORMALİ PATOLOJİKTEN AYIRMA KURALI

(*R. de la distinction du normal et de la pathologie*)

Aralarında kimi bağıntı ve bağlantılar olmasına rağmen acı duyma her vakit bir hastalık belirtisi değildir. Tersine, kimi zaman da acı duymamak bir hastalık belirtisi olur. Nitekim doğum sancıları normal bir hal olduğu halde acı duyulur. Buna karşılık morfinlenmiş bir hastanın acı duyması normal değil, patolojik bir hâldir. Biyolojik hastalıkla sosyolojik hastalığı birbirinden ayırt etmelidir. Toplumsal hayatta bir olgu ancak belirli bir tipe göre marazî veya normal sayılabilir. Mutlak bir marazilik yoktur. Gerek Biyolojide gerekse sosyolojide her tipin

kendine özgü normal ve marazî halleri vardır. Gelişmesinin belirli bir safhasında ele alınan sosyolojik bir tipin ortalaması normaldir. Marazî ise bu ortalama tipe göre istisnâî ve ârizî olandır. Toplumsal alanda bunun bir çok örneklerine rastlanır. Meselâ, fiatların istikrarlı olması, teknik ve sanayii ileri memleketlerde normal; fiyat fırlama ve düşmeleri ise marazidir. Fakat sanayileşmeye yeni atılmış, teknik ve iktisaden geri kalmış memleketlerde fiatların yüksek tutulması çok kere normal ve tabii bir olaydır. Çünkü bu sayede bir çok iş adamları anayurtlarından uzak olan bu yeni memlekete bol para kazanmak hevesiyle akına başlar; memleket sanayicileri üretimi artırır; yabancı sermaye daha yüksek bir kazanç elde etmek için memlekete gelir ve bütün bunlar kalkınmayı hızlandırır. Pek tabii olarak bu merhalede bulunan memleketlerde gerek fiatların yüksek olması ve gerekse kazanç nisbetinin fazla olması bundan önceki misalin tersine normaldir ve buna karşılık fiatların ve kâr hadlerinin aşağı olması da *marazî* sayılabilir. O kadar ki bu aşağı fiat memleket ekonomisini felce uğratabilir. Bir başka misâl de Durkheim'ın ele aldığı suç ve suçludur. Suç, mahiyeti itibâriyle kollektif duygularda tepki uyandıran bir *eylem*dir. Bu her toplumda vardır. Yalnız şekilleri değişir. Bu sebeple suç normal bir olaydır. Bir cemiyetin ilerlemesine işaret sayılır. İlerleme orijinalliklerin bir eseridir. Bir çok idealistlerin, ortaya çıkıp, devirlerini aşan bir seviyeye ulaşması karşısında, devrinden aşağı bir seviyede kalan suçlunun ortaya çıkması normal bir olaydır. Kimi zaman vaktinden önce harekete geçen idealistlerin çalışması kanunun cezalandırdığı fiiller arasına girer. Namık Kemal, Ziya ve Mithat Paşaların ve hatta Mustafa Kemâlin, Eski İdarece idam fermanına yol açan suçlarıdır ki bugünkü verimli, toplumsal yaşayışın temelini atmıştır. Her toplumda dâhi kadar, dehâsı tersine dönmüş insanların varlığını kabul etmek lâzımdır. Zira genel olarak ilerleyen bir toplum geri kalmakta direnenleri cezalandırır. Hayat geçmişten geleceğe doğru akan olaylar zinciridir. Bu zincirlemeyi engelleyen her olay cezayı gerektirir. Yukarıda biraz anlattığımız gibi kimi zaman ceza piyangosu hayat akışında aşırı derecede ileri gitmek ve normal gidişi zorlamak isteyen idealistlere de düşer.

G. TOPLUMSALI TOPLUMSALLA TAYİN KURALI

(*R. de la détermination du social par du social*)

Sosyologlardan bir çoğu toplumsal olguları açıklamak için toplum dışı sebeplere baş vurmuşlardır. Halbuki toplumsal olay ve olguların

açıklanmasında sonucun doğmasına etki yapan sebep (Cause efficiente) göz önünde bulundurulmalıdır. Bu yoldan yürünürse “toplumsal bir olayın sebebi, yine bir toplumsal olaydır” gerçeği kendiliğinden anlaşılır. Durkheim bu kuralı, büyük bir açıklıkla ortaya koymuştur. Önceleri toplumsal olaylar, fizik, biyolojik, psikolojik ve astronomik sebeplerle izah edilmişti. Bu görüşler tamamen yanlıştır.⁵¹

51 Bk. E. Durkheim, Sosyoloji metodunun kaideleri, Türkçeye çeviren: Selmin Evrim, İstanbul, 1942.; H. Z. Ülken, Sosyolojinin Problemleri, sh. 234-235 İstanbul 1955.

İKİNCİ BÖLÜM

M E T O T

(Vasıflama, karşılaştırma ve açıklama)

Sosyolojinin tanım ve bölümü bu bilimin gütmekte olduğu amacı belli eder, Metot ise bu amaca götüren yolları gösterir.

Sosyolojinin konusu toplum ve toplumsal düşünüş ve davranışları vasıflama, karşılaştırma ve açıklamadır. O halde kendine özgü kuralları olan üç aşamanın incelenmesi söz konusudur. Ama olguları nasıl vasıflamalı, nasıl karşılaştırmalı, nasıl açıklamalı? Kısacası, toplumsal yaşayışı nasıl kavramalı ve anlamalı? Bütün bunlar bilimde karşılaşılan teknik konulardır. Burada sadece genel ilkeler ve belirli örneklerle yetineceğiz.

I. VASIFLAMA (Description)

Sosyoloji'de araştırmalar, vasıflama ile başlar; açıklama ile biter. Bu durum sosyolojinin tabiat bilimleri gibi deneysel olmasından ileri gelir. Burada usuller, tarih ve etnoğrafya'da kullanılanlara benzer: Belgelere dayanan eleştirmeli çözümleme ve her türlü envanter usulleri kullanılır: Müzeografi, kartografi, ses alma cihazı, sinema, folklor metinleri, efsâne, menkıbe, gelenek, destan, atasözü, özlü söz (dicton) ve benzerleri bu gibilerdendir. Fakat, dünün ve uzağın toplumsal gerçeği bizi ilgilendiren biricik konu değildir; Günün ve yakının gerçekleri ile sığağı sığağına karşılaşmak, zamanımız toplum ve toplumsal olaylarının oluş ve gelişimini bilmek te önemli ve gereklidir.

Yukarıda belirttiğimiz gibi sosyolojik araştırmalarda geçilmesi gereken ilk aşama, olguları vasıflamadır. Buna, genel olarak, toplumsal olguların gözlemi (observation) denir. Günün ve dünün İnanma ve yaşama tarzlarını göstermek, bunların doğru bir portresini çizmek,

onlara karşı duyulan sevgiyi, uyanan tiksintiyi unutmak sanıldığı kadar kolay değildir. Hiçbir kimse yamyamlıktan hoşlanmaz. Bununla beraber bu durumu, çok yaygın bir hal olarak ele almak ve açıklamak gerekir.

Toplumsal olgular iki türlü gözlemlenir: doğrudan doğruya gözlem, dolayısıyla gözlem.

A. DOLAYSIZ GÖZLEM (*Observation directe*)

Günün olaylarını olduğu gibi doğrudan doğruya görmektir. Yurt ve yuva, öz ve oba, köy ve kent, iş ve sanat incelemelerinde bu yol tutulur. Buna monografi usulü denir. Le Play okulu bunu alabildiğine kullanmıştır. Afrika ve Avustralya'nın garip âdetli toplumlarının yaşayışı bu usulle saptanır. Bunlar daha çok etnoloji ve etnografyanın konusudur. İkel toplumların nasıl yaşadıklarını öğrenmek için oraya kadar gidip görmekten başka çıkar yol yoktur. Sosyolog, etnolog veya etnograf kendi gözleriyle olguları görebilir.¹ Fakat, bakmasını ve görmesini bilmek lazımdır. Ayrıca gözlemin yöneltilmesi de önemlidir. Doğrudan doğruya gözlemin kendine özgü bir tekniği vardır: Burada sırasıyla öğrenme, hazırlama ve sezmeden söz açılabilir.

1. Öğrenme (*Initiation*)

Bir toplumun yaşayışını iyice gözlemek için o toplumun dilini öğrenmek gerekir. Çünkü bir toplumun duyuş, düşünuş ve davranışını en iyi açığa vuran dil ve dilde kullanılan söz ve sanattır. Ayrıca o toplumun tarihini bilmek ve günlük yaşayışıyla temasa geçmek lâzımdır. Bu da uzun zaman o toplum içinde yaşamakla sağlanır. Turistlerin notları ve az süren izlenimler hiç te güvenilir vasıflama ve gözlemlerden değildir. Bir kabilenin gelenek, görenek ve ilkelerini anlamak ve çözmek için bu kabilenin içinde yaşamak, toplum hayatına girmek gerekir. İyi gözlemciler gözlemini yaptıkları topluluğun içinde yaşar; durumu elverişli bulurlarsa o topluluğa üye olur ve gerekli dinî törenlere katılarak o topluluğun gizliliklerini iyice öğrenirler. Gözlem her yönden, ölçülü olmayı ve uyanık kalmayı gerektirir.

¹ Etnoloji, sosyoloji gibi bir bilimdir. Sosyoloji bugünkü toplumun karşılaştırmalı bir etüdü; Etnoloji ise bugünkü kültür derecesine varmamış olan ilkel toplumların tetkikidir. Burada yaşayan veya sönmüş olan ilkel toplumların medeniyet ve kültür seviyeleri karşılaştırmalı bir inceleme konusu olur. Etnografya ise, kültür antropolojisinin bir kolu olarak ilkel veya sönmüş bir toplumun tasviri bir etüdüdür.

2. Hazırlama (Elaboration)

Gözlem için bir hazırlığa ihtiyaç vardır. Gözlemci işe başlamadan önce hazırlanmak, çalışmayı düzenlemek ve bir doğrultuya yönelmek zorundadır. Bu yapılmadıkça olguların akıcılığı ve çokluğu karşısında insanın gözü kamaşır ve körleşir. Bunu önlemenin en iyi yolu soru kağıdı (*Questionnaire*) kullanmaktır. Gerçek olgularla ilk karşılaşmadan sonra ileride yapılacak anketin cevaplandıracağı soruların listesi yapılır. Gerçeğe varmak için olayları, karışıklık ve karmaşıklığı içinde arayıp bulmak ve açıkça görmek çok önemlidir. Basılmış soru kâğıtları vardır. Bunlar iki türlüdür: Genel ve özel soru kâğıtları. *Genel soru kâğıtları*, belirli bir toplumda araştırılması gerekli her türlü olgularla ilgili soruların bir tablosunu verir. Fransa'da Foucart ve Louis Martin'in soru kâğıtları veya Napolyonun Mısır seferine katılan bilginlerin kullandıkları soru kâğıtları bu gibi genel soru kâğıtlarıdır. Birtakım soru kâğıtları da özel ve sınırlı bazı olguların saptanmasıyla ilgili soruları cevaplandırır. Bunlara özel soru kâğıtları denir. Turgot'nun çinlilerin ekonomi hayatı, James Frazer'in din ve sihir hayatı, Kohler ve Post'un hukuk hayatı, Kaindl'ın folklor üzerinde düzenledikleri soru kâğıtları, özel soru kâğıtlarıdır.

3. Sezme (İntuition)

Gözlemin iyi olması için gözlemcinin anlayışlı ve sezgili olması önemlidir. Eldeki malzeme becerikli ve ustalıklı kullanılmazsa her türlü çalışma boş ve değersiz kalır. Gözlem bir doğuş yeteneği ve uyanıklık ister, bunlar olmadıkça insan bakar kör olur ve en önemli olay ve olgulara karşı bir ilgi duymaz. Bir özlü sözde belirtildiği gibi, iyi gözler gözlüklerden daha iyidir. Gözlemci pek çok fakat iyileri pek azdır. Cushing Amerika'da Lafcadio Hearn Japonya'da ve Doutté Afrika'da iyi gözlemciler olmuşlardır.

B. DOLAYLI GÖZLEM (*Observation indirecte*)

Konusu geçmişle ilgili bir vasıflamadır. Bir şeyi görmeyen onu görenlerden öğrenir. Bu türlü gözlem pratik olarak tarihî usulle yapılır. Etnoğrafya incelemelerini bürolarında yürütmek isteyenler seyyahların gezi notlarından yararlanırlar ki bu gerçek anlamda tarihle ilgili değildir; olsa olsa, günün olaylarını vasıflamaya yarayan dolaysız yapılmış bir gözlem sayılır. Dolaylı gözlemde söz, şahit, kaynak ve belgelere bırakılır. Ancak başkalarının gördüğü ve yazdığı olgular bilinir. O

halde gerçeğe iki aşamada varılır. Biri bu tanık, kaynak ve belgeleri arayıp bulmakla, ötekisi bunları değerlendirmekle... Bu ise, kısaca belgeleri toplamak ve doğruluklarını tartışmak demektir.

1. Belgeleri toplama (Collection des documents)

Belgelerin toplanması derin bir bilgi ister. Üç türlü belge vardır: Sözlü belge ve gelenekler (traditions orales), yazılı belgeler (informations écrites) ve şekillenmiş anıtlar (monuments figurés).

a) Sözlü Gelenekler :

Masallar, efsaneler, özlü sözler (dictons) ve atasözleri (proverbes) içinde pek çok olgu, âdet ve gerçeklere rastlanır. Ağızlarda dolaşım daha sonra yazılmış olan koşma, türkü ve şiirler toplum bilgisinin çok küçümşenen artakalanlarıdır. Anayasa hukuku bilgini Esmein, mülkiyet ve sözleşmeleri Homeros'un şiirleri ışığı altında incelemiştir. Flach, senyörler arasındaki kardeşlik geleneklerinin izini eski Fransanın şanson dö jest (Chanson de geste) lerinde bulabildi.² Ortaçağın yazılmadan önce söylenmiş hutbeleri, hikâyeleri zamanlarının hukuk ve ahlâk törelerini olduğu gibi aksettirmektedir. Bu cihet, M. Ch. Langlois'ın yazdığı *Ortaçağ Fransasındaki yaşayış* adlı eserde güzelce görülür. Burada en yüksek feodal sınıfa mensup kadınların utanç duymadan yerlere tükürdükleri yazılmaktadır. Bu da edinilmiş fikirlerin yer ve zamana göre büyük değişiklikler gösterdiğinin açık bir örneğidir.

b) Yazılı belgeler :

Yazılı belgeler çok yararlıdır. Bunlar, menşee efsaneleri (légendes d'origine) ve göç menkibe ve destanlarından tutun da yazılı kanunlara, anlaşmalara devlet yönetimindeki tutumlara, hesap ve envanterlere ve hatta aile reislerinin tuttıkları hatıra defterine (Livre de raison), yazışmalara ve hatıraları belirten her türlü yazılara kadar giderler.

c) Şekillenmiş anıtlar :

Bu belgeler taşınır ve taşınmaz anıtları içine alır. Mimâri değerdeki harabe, çeşme, saray, ehrâm, heykel, tapınak ve benzerleri, taşın-

² Chanson de geste, eski Fransa'da vielle denilen ve bizdeki Ud'a benzeyen bir âletle ahenkli bir şekilde çalınan ve okunan ve yiğitlerden bahseden şiirlerdir. Bunların en tanınmış, Chanson de Roland'dır. Arap ispanyollara karşı elde edilen başarıyı anlatır.

maz anıtlar arasındadır. Çanak, çömlek, elbise kalıntıları, mutfak öteberisi, resimler, tablolar, minyatürler, mühürler, eski para ve benzerleri ise geçmişî canlandıran taşınabilir belgelerdendir.

2. Belgeleri Tartışma (Discussion des documents)

Belge ve kaynakları topladıktan sonra onlar üzerinde eleştirme ve tartışmalar yapılır. Tanıklık (şahitlik), yalancı veya şüpheli olabilir. İyi bir gözlemci bunları değerlendirmesini ve gerekirse reddetmesini, Cournot'nun dediği gibi, olasılık (İhtimal) derecesini ölçmesini bilir. Tarihi metinler kadar etnografik masalları da kullanırken ölçülü olmak gerekir. Aynı olgu ve olayla ilgili iki çağdaş belge arasında büyük aykırılıklar olabilir. Her şeyden önce yalanın güdülerini ve yanılmanın nedenlerini aramak lâzımdır. Tanığın (şahidin) çıkarı, iç-tepileri (impulsions), savsaklama veya aşırı istekleri, bilgisizlik ve beceriksizliği gözlemin değer ve önemini yok edebilir. Buna iç eleştirme (critique interne) denir. Eski ve antika sayılan bir şey, uydurma olabildiği gibi; doğru ve doğrulanmış sayılan bir kaynak da tersine düzme (apocryphe) olabilir. Bu duruma özellikle avusturalyalılar konusunda rastlanır. Belgelerde doğruluk eleştirmesi (Critique d'authenticité) dirki iç eleştirmeyi gereksiz kılabilir. Zira uydurma bir belge artık kullanılmayacaktır.

Doğrudan doğruya ve dolayısıyla gözlem sonunda doğrulanmış ve ispatlanmış olgulara varılır. Gözlem araçları yeteri kadar iyi ve yetkin ise gözlem bir istatistikle sonuçlanır. Olgular toplandıktan sonra, olabilirse, onları saymak gerekir. Uygulamaların tekrarlanması (fréquence des pratiques) sayı ile ifade edilerek o olgudaki toplumsal uygunlaşım payı (part de conformité) ölçülebilir. Böylece her hangi bir âdetin kural veya kural-dışı olup olmadığı bilinecek ve normal anormalden ayırdedilecektir. Etnografya anketinde buna yakın yollardan gidilebilir. Burada onların sadece adlarını vermekle yetineceğiz: Tylor ve Rivers'in Şecere usulü (procédé généalogique) Thurnwald ve Radin'in biyografi sistemi bu aradadır. Bunlardan birincisi hısımlık bağı olan yerlerde şecereleleri (soy kütüğü) çizmekten, ikincisi ise yaşayışlarıyla yürürlükteki âdetleri aydınlatacak derecede önemli kimselerin hayatını kısaca anlatmaktan ibarettir. Her iki usûl bir eylem, uyuşma ve gelenek istatistiği ile sonuçlanır.³

3 Eldeki kaynaklar arasında konuyu en iyi, en kısa ve özlü bir şekilde belirtmesi bakımından R. Maunier'nin Introduction à la Sociologie ve Précis de traité de sociologie'sinden faydalanılmıştır.

II. KARŞILAŞTIRMA (COMPARAISON)

Vasıflama usûlünün yetersizliği

Bilimsel bir gerçeğe varmak için tek başına gözlem ve vasıflama yeterli değildir. Olayları tesbit etmek ve gözlemek amacını güden *Sosyografi*, konusu olguları vasıflama, karşılaştırma ve açıklama olan sosyoloji demek değildir. Zira bilim yalnız tesbit ve vasıflama ile yetinemez, aynı zamanda konusuna giren olguları açıklamak zorundadır. Fakat çok mutlu bir sonuç olmak üzere sosyolojinin somut bir bilim olduğu, toplumsal olguları eşya gibi incelediği ve buna karşılık sadece yaşanmış bir tecrübenin (*expérience vécue*) bilimsel bir konuda gerçek bir bilgi veremeyeceği kuvvetle ileri sürülebilir. Sosyoloji, olguların tümünü ele alır ve çözümlmeyi bütünü parçaları üzerinde yapar. Bu yönden monografi veya anket, bu bütün göz önünde tutulmadan yapılırsa, kuvvet, doğruluk ve uygunluk derecelerini kaybeder. Bir iki örneği bütün olgulara teşmil etmek, mantıkan abes ve ilmen yersizdir. Hele bu örnekler genellendikten başka, bir de keyfi olarak yorumlanırsa, gerçeğe varmak oldukça güçleşir. Bütün bu sakıncaları önlemek üzere karşılaştırma metodunu kullanmak zaruridir.

Hangi şekil altında olursa olsun bilimsel sonuçlara varmak için somut ve tek bir halin ele alınması yetersizdir. Çünkü bu durum insanı salt tecrübe ve öncel yargılara götürür. Bunun önlenmesi için karşılaştırma metodunun kullanılması, üstelik karşılaştırmanın vasıflama ve gözlem ile başlaması gereklidir. Ancak iyi anlaşılan şey iyi vasıflanır. Anlamak ise karşılaştırmak ve çeşitli kaynaklardan gelen bilgilerin doğruluğunu aramakla mümkündür. O halde karşılaştırma, sosyolojik açıklamalara kalkan bir kimseye belirli bir veriyi çözümlmek ve ondan belirli, soyut ve genel unsurları çıkarmak olabirliğini (imkân) veren biricik yoldur.

Sosyolojide, diğer tabiat bilimlerinden farklı olarak deneyim (*expérimentation*) yoktur, veya çok az ve güçtür. Sosyolojinin lâboratuvarı toplum ve toplumsal gruplardır. Burada toplumsal denemeler bir bilim adamının deneti altında değil, hayatın karmaşık gerçeği içinde her vakit canlı olarak yapılır. Bu yönden tabiat bilimlerindeki bilimsel inancadan yoksundurlar. Gerçi son zamanlarda sosyometri bu boşluğu doldurmaya çalışmaktadır. Fakat usûlün yapma olduğu gözden kaçmayacak kadar açıktır. Çünkü toplumsal olguları gerçek kadrolarından ayırmak onları ayırddedici toplumsal niteliklerden soyutlamak

demektir. Durkheim'in dediği gibi karşılaştırma metodu, dolayısıyla bir deneyim (tecrip) dir. Bu yönden karşılaştırmalı sosyoloji denilen şey, doğrudan doğruya sosyolojidir. Esasen sosyoloji, olguları tartışmak isteğini güder ve vasıflayıcı olmaktan öteye geçmek isterse varılan sonuçlar kendiliğinden karşılaştırmalıdır. Kimi yazarlar tümevarım (Induction) metodunu bir karşılaştırma metodu sayarlar. Sosyolojide karşılaştırma diğer bilimlerdeki deneyim metodunun yerine geçer. Üç türlü karşılaştırma vardır: Tarihî, etnografik ve istatistik karşılaştırma.

A. TARİHÎ KARŞILAŞTIRMA (*Comparaison historique*)

Tarih, sosyoloji için geniş bir karşılaştırma alanıdır. Bu alanın zenginlik ve genişliği detaylardaki tereddütleri giderir. Kavramlaştırma (Conceptualisation) yönelişlerine karşı, tarihte toplumsal oluş (devenir) süreci yer alır. Kurumlarda unsur ve parçaların birbiri ardından nasıl doğduklarını göstermesi bakımından tarih bir çözümlene aracıdır. Tarih kendiliğinden açıklayıcı değildir. Bununla beraber açıklamayı mümkün kılar. Bir yandan, içinde doğdukları toplumsal çevre ve birlikte değişen şartlar arasında toplumsal konuların bir tablosunu göz-önüne serer; öte yandan karşılaştırmayı mümkün kılar. Sosyolog, tarihçiden farklı olarak, tek bir millet ve tek bir zamanı göz önünde tutmakla yetinemez. Bugün bir çok tarihçiler, sadece bir devreye saptanıldığı taktirde, incelemenin çok güç olacağını anlamışlardır. Bu yönden tarih, karşılaştırmaları kolaylaştıran önemli bir aşamadır. Bu karşılaştırmalar çeşitli şekiller alır.

1. Karşılaştırma bir toplum içinde ve başka başka zamanlarda geçen olaylar arasında yapılır. Türk toplumunun çeşitli devirlerinde aile kurumunu karşılaştırma gibi.

2. Karşılaştırma aynı tip toplumlarda geçen olaylar arasında yapılır: Roma ve Atina sitelerinin kurumları arasındaki karşılaştırmalar gibi.

3. Karşılaştırma birbirinden farklı toplumların kurumları arasında yapılır: Fustel de Coulange'in Eski Medine (Cité Antique) adlı eseri, bazı indî düşünce ve peşin hükümlerine rağmen, tarihî karşılaştırma usûlünün güzel örneklerini verir. Roma hukuku ile islâm hukuku arasındaki karşılaştırmalar da yine benzeri örneklerdendir. G. Smets'in dediği gibi, sosyoloji, gerçek fikrine ancak tarih yoluyla ulaşır; tarih ise gerçeği ancak sosyoloji yardımıyla açıklayabilir.

B. ETNOGRAFIK KARŞILAŞTIRMA (*Comparaison ethnographique*)

18. yüzyıldan başlayarak bazı karşılaştırmalar yapılmıştır. Tevratın tanıttığı Eski İbranilerin örf ve âdetleriyle Amerika yerlilerinin âdetleri, yine Amerika yerlilerinin âdetleriyle ilk çağ insanların âdetleri, Çinlilerin örfleriyle eski çağdaki insanların âdetleri karşılaştırma konusu olmuştur. Ne yazık ki karşılaştırma metodunun kullanılması ilk insana, yahut tabiatın elinden çıkan insana⁴ varmak iddiası yüzünden sonuçsuz kalmış ve boşa çıkmıştır. Bu ve benzeri iddialar Viyana okulu gibi bazı bilim çevrelerinde bugün bile yaşamaktadır. Viyana okuluna göre Pygmée'ler katıksız ilkel bir soydur. Fakat bu gibi yorumlar şu sebeplerden dolayı doğru değildir: Bu yorum, sosyal düzenle toplumsal düzeni birbirine karıştırır. Sosyoloji, iptidai terimini insanların fizik nitelikleri için değil, fakat bâzi toplumsal tipleri göstermek için kullanır.

İlk insana (L'Homme des origines) varmanın imkânsızlığı karşısında, ilkel (iptidai) terimini kronolojik anlamından tamamıyla ayırmak gerekir.⁵

Bu metoda karşı bir çok takışmalar olmuştur. Bunları tekrarlamak sözü uzatır. Sadece bu metodun da bazı eksikleri olduğunu söylemekle yetineceğiz.

C. İSTATİSTİK KARŞILAŞTIRMA (*Comparaison Statistique*)

Bir vasıflama aracı olan istatistik aynı zamanda bir karşılaştırma usûlüdür. Bu anlamda Simiand ile birlikte gerçek bir istatistik deneyiminin (Expérimentation Statistique) var olduğu ileri sürülebilir. Bu metod yardımıyla karşılaştırmalar yıllara, çağlara, çeşitli yerlere göre yapılır. İstatistik, mahiyeti bakımından, yığın olaylarının tesbitine yaradığı kadar bunları karşılaştırmada da önemli bir rol oynar. Sebepleri muhtelif, sonuçları aynı olan olaylar istatistiğin konusu olurlar. Suç, intihar ve üretim karşılaştırmalarında özellikle bu metoda baş vurulur.

Karşılaştırma Metodunun Tahlili

Karşılaştırma ile olguların gözlemi bütünlenmiş ve aydınlanmış olur. Tek başına monografi kısırdir. Belirli bir zaman ve mekânda

4 L'homme des origines, l'homme sortant des mains de la nature.

5 Bk. H. Z. Ülken, Sosyolojinin Problemleri, s. 183-184.

yürürlük ve geçerlikte bulunan bir âdetin özelliklerini anlamak için en iyi yol, bunu başka zaman ve mekânda rastlanan olgularla karşılaştırmaktır. Fransada derebeylik sistemini incelemek iyidir; Fakat bunu doğu ve batıda rastlanan benzerleriyle karşılaştırmak daha iyidir.⁶ Ancak bu suretle köklü ve sürekli bir olay, geçici olaylardan ayırılmaz. Böylece normale ve özlü niteliklere varılır. Kimi zaman bir toplumsal olgunun bir yönüne burada, ötekine bir başka yerde rastlarız; fakat her yerde o olguya vücut veren temel ilke aynıdır. Parçalardan bütüne ve tüme varmak isteyen gözlemci için karşılaştırma metodu değerli bir yoldur. Gerçekte genelleme ve karşılaştırma olmadan bilim olamaz. Dil ve din konusunda bu metodun çok yararı görülmüştür.

Karşılaştırmanın bir yapılış tarzı vardır. Spencer'den sonra İngiliz antropologlarının sık sık yaptıkları gibi katıksız ve düpedüz bir karşılaştırma verimli değildir. Westermarck ve hele Altın Dal (Golden Bough) yazarı Frazer tarzında türlü kaynaklardan gelen ve her zaman ve mekânda rastlanan olguların bir kataloğunu yapmak elbette faydalıdır. Fakat bunlar, gerçek anlamda, karşılaştırma sayılmaz. Gerçek karşılaştırma hüsbütün başka şeydir. Karşılaştırmanın amacı alışıkları (âdetleri) iyice inceleyerek, onları sebepleriyle açıklamak üzere benzerlikleri kadar ayrılık ve aykırılıklarını da ortaya koymaktır. O halde karşılaştırılabilen şeyleri karşılaştırmalı. Fakat birbirinden farklı olguları da gelişi güzel bir araya getirmemelidir. Ancak, uzun gözlemlerin tanıttığı özdeş veya komşu tip toplumlar arasında verimli ve yararlı karşılaştırmalar yapılabilir.

Toplumsal tipleri bu türlü inceleme, gereği kadar ilerlemiş değildir. Öteden beri toplumlar iktisadî yaşayışlarına göre sınıflanmıştı. Avcı, çoban, göçebe, çiftçi toplumlar diye yapılan sınıflamalar böyledir. Göçebelik veya yerleşikliğin dil, din, ahlâk ve hukuk üzerinde büyük etkiler yaptığı sanılmaktadır. Bugün toplumlar, teşkilât ve kuruluşlarına (Organisation et constitution) göre sınıflanmaktadır. Auguste Comte ve Saint-Simon'dan sonra Spencer, askerî durumla endüstri durumu arasında bir ayırım yaptı. Taine aile ve devlet gibi tabii gruplarla parti ve sendika gibi yapma gruplar arasında bir ayırım yapılmasını ileri sürdü. Tönnies ve Durkheim, cemaat ve cemiyeti (Gemeinschaft und gesellschaft); parçalı ve teşkilâtlı toplum tiplerini (Type segmentaire et type organisé) karşılaştırdılar. Bütün bunlar çok basit görülebilir.

6 Bk. Grande Encyclopédie'de Charles Mortet'nin yazdığı Féodalité maddesi.

Morgan ile Powell'in ürkekçe daha önce denedikleri gibi toplumları boyut, örgüt ve uygarlıklarına göre sıralamak yerinde olur. Année Sociologique dergisinde bu türlü bir sınıflama vardır.⁷

III. AÇIKLAMA (Explication des faits)

Bilimsel araştırmalarda ancak karşılaştırmalar yaparak açıklamalara gidilir ve ancak bu yolla toplumsal olay ve olguların mekân ve zamandaki uygunluk ve aykırılıkları ortaya çıkar. O halde niçin şurada burada birbirine benzeyen alışklara (âdetlere) rastlanıyor ve neden bu alışklar birbirine uygundur? Bu soruların iki türlü çözgesi vardır: yayılış, oluş.

A. YAYILIŞ (*Diffusion*)

Uzun zaman fikir ve olguların yayılma, benzeme, başka yerlere götürülme ve dağılmaları onların zaman ve mekânda gerçekleşen uygunluğuna (Confomités) yorulmuştu. Benzemelerin taklitten ileri geldiğine inanılıyordu. Eğer Çinlilerle Romalılar babaşahlık sistemini uygulamışlarsa bu, her iki milletin sistemlerini kendilerinden daha eski bir milletten aldıklarını gösterir. Bundan dolayı ilkönce alışkların kök ve başlangıcını aramak ve onları kimlerin bulduğunu incelemek gerekir. Bundan ötesini gönüllü veya zorunlu nüfus aktarmaları ve göçler tamamlar. Başka milletlerden alarak memleket kültür ve medeniyetinde aşılmalara yapmaya iktibas, bunun kural ve kanunlarını gösteren bilgiler tümüne de iktibas teorisi (Théorie de l'emprunt) denir.

Yahudilerin, eski çağlarda bütün dünyaya yayılma ve yerleşmeleri olayı ile Yeni ve Eski Dünya arasındaki benzerlik ve aykırılıklar yorumlanıyordu. Lâfitau, Amerikalıları, İbranilerin gerçek torunları olarak görüyordu.⁸ De Brosses da bu şekilde düşünür. Bougainville Taiti'de Eski Dünya ile ortaklaşa bir başlangıcın izlerini bulduğuna inanıyordu.⁹ Bugün hurafe ve birtakım kurumların kökü, eski Mısırlılarda aranmaktadır. Bir zamanlar Çinlilerin Mısırlı soydan geldikleri ileri sürüldü. Bugün İngilterede Elliot Smith ve Perry bu görüşleri

7 Bk. Année Sociologique, XI, 286-288 ve XII 90-91, 365-366.

8 Yazar müşriklığın Tevrat'tan çıktığını doğrulayan eserlerin bir listesini vermiştir. Saint Paul'dan Akinalı Saint Thomas'a kadar gelen Hristiyanların savundukları tez de bu idi.

9 M. Cardale Luck (The origin of Maasai 1926) çok yeni olarak Orta Afrika Zencilerinin İbrani soyundan geldiğini iddia etti.

genellemiş ve genişletmişlerdir. Bu yazarlar aşırı ve hayâl gücüne dayanan görüşlerini Rivers'e kabul ettirmişlerdi. Fakat Jacques de Morgan, Mısır kurumlarıyla Kaldelilerinkini karşılaştırma veya iki kültür ve medeniyet arasında ortaklaşa bir odak arama gereğine inanmıştı.¹⁰

İnsanların birbirinden pek çok şeyler öğrendikleri ve aldıkları doğrudur. Göçlerin, ürünlerle beraber, fikirleri de bir yerden başka yere geçirdikleri yine doğrudur. Dinlerin karışma ve birleşmesi (Syncretisme) de eskiden beri olagelmektedir. Efsâne, masal, örf, töre ve yasalar kıtadan kıtaya dolaşmıştır. Etnoloji, önemi bilinmeyen bu olaylara büyük bir değer verir.

Büyük milletler sömürgelere üşüşmüş ve medeniyetlerini uzaklara götürmüşlerdir. Fakat bu aktarma kendiliğinden bir açıklama değildir. Bunun da kendine göre şartları, sınırları ve engelleri vardır. Aktarma veya iktibasın kendisi bile açıklanmaya muhtaçtır. Nerede kaldı ki tek başına iktibas her türlü medeniyet benzerliğini açıklayabilsin. Ferguson'a göre çoğu zaman toplumun bulmayı niyet ettiği şeyler iktibas olunur.¹¹

B. OLUŞ VEYA TÜREYİŞ (*Formation*)

Âdetlerin zaman ve mekân içindeki uygunlaşımı, buluş (invention), oluş veya türeyişe (formation) yorulmaktadır. Aynı olgu ve sonuçlar (Effets) aynı sebeplerden ileri gelirler.¹² O halde toplumsal olgu ve olayların açıklanması her şeyden önce nedenlerin ve olgular arasındaki bağlaşımların aranmasıyla mümkündür. Her hangi bir yanlışlığa yer vermemek için hemen söyleyelim ki kültür veya soyların tek bir kökten geldiği hakkındaki öğretisi (Monogénisme) nin doğruluğu şüphelidir. Gerçeğe daha çok uyanı, insan kültür ve soyunun çeşitli köklerden geldiğini söyleyen görüş (Polygénisme) tür. İnsanlar, benzeri durumlarda, benzeri şeyleri bulur, yapar ve yaratırlar; yine benzeri konularda benzeri sonuçlara varırlar. Aynı inan ve aynı uygulamaları insanlara iklim ve çevre şartları aşılamış ve empoze etmiştir. Sosyolojinin bu konudaki postülatı şöyledir: yaşayış şartlarının benzerliği fikir, ahlâk ve âdetlerin benzerliğini meydana getirir.¹³ Bu ise, karşılaştırma metodundan alınan

10 J. de Morgan, La préhistoire Orientale, II, s. 248 ve devamı, 1926.

11 On emprunte souvent ce qu'on se disposait à inventer.

12 Les mêmes faits ou les mêmes effets procèdent des mêmes causes.

13 L'analogie des conditions de vie produit l'analogie des idées et des moeurs.

bir derstir. Âdetler bağı bulundukları yer ve çevrenin şartları ve raslantıları olmak bakımından yerli, ulusal veya evrensel olurlar. Ortaya çıkan her türlü ihtiyaçlarla birlikte ister iklim, ister yer, isterse toplumsal çevre olsun; her zaman sebepleri arama gereği ileri sürülmektedir. Bir âdet diğer bir âdeti var saydırır, bir kurum başka bir kurumu açıklar. O halde biyolojide, daha önce denenmiş olan metotlar dışında acaba hangi yollarla bu sebeplere varılır? Bu yollar Stuart Mill'in adlandırdığı gibi uygunluk metodu (Méthode de concordance) ve birlikte değişme metodu (Méthode de variation concomitante)nda aranmalıdır. İki olay birlikte var veya yok olur; üstelik birbirine uyarak değişir, doğru veya ters orantıda artar veya eksilirse bu iki olay arasında bağıllık vardır. Bunun gibi aynı mekân ve zamanda akışıp giden iki olay aynı şekilde işlem görür ve eğer bunlar arasında nicelik bağı meydana gelirse yine bu iki olay arasında bağıllık vardır denir. Bu metot daha önce Etnolojide kullanılmıştı. Böylece âdetler arasındaki bağılaşmaları (Corrélations) incelleme ve doğrulukla ölçmeye bile girişilmiştir¹⁴. Niebor bu yoldan giderek kölelik bağlarını incelemiştir; Hobhous ise çevre ve endüstri münasebetleri içinde ilkel kurumlar üzerinde geniş bir anket yapmıştır. Bu metotların eksiği, uygulama araçlarının eksikliğinden ileri gelir. Genel olarak küçük sayılar üzerinde hüküm yürütülmektedir. İki olay veya olgu arasındaki bağıntının doğruluk derecesi, gözlemin az çok büyük sayı üzerinde yapılmasına ve tekrarlanmasına bağıdır. Buna Büyük Sayılar Kanunu (La loi de grands nombres) denir. İş böyle gider, durum bunu gösterir ve istatistik te buna yol verirse bu metotlar yardımıyla sosyolojide, biyolojinin daha önce varmış olduğu açıklık ve doğruluğa varılır. O zaman birlikte değişme, bağılaşma (corrélation) ile ifade edilir. Yani olaylar arasındaki bağılaşmanın şiddet veya ifadesi söz konusu olur. O zaman katsayı (coefficient) ve sayı endeksleri (indices numériques), birlikte değişmelerin bağılaşma derecesini gösterir. Böylece buğday fiyatlarının değişmesiyle evlenme sayısı arasında bir sebeplik bağı (Rapport de cause à effet) kurulabilir.¹⁵ Olasılık yahut karşılıklı bağıntının katsayı hesabı karmaşık formüllerle yapılır.¹⁶

Örnek olarak, sosyolojide bağılaşma derecesini gösteren basit bir formülü uygulayalım: Birbiriyle bağıntılı olan iki olgunun içinde bulunduğu değişmeleri ayrı ayrı tesbit edelim: Aynı doğrultuda değişen

14 Etnolojide uygunluk metodu için Bk. Mc. Lenan, The patriarchal theory, s. 172, 1885.

15 F. Simiand, Statistique et Expérience 1912, (Bu eseri M. Servet Berkin, İstatistik ve Tecrübe adıyla türkçeye çevirmiştir).

16 Basitleştirilmiş formüller için Bk. J. A. Harris, Biometrika, VII, s. 214, 1909.

hallerin sayısına c (yani bu iki olay birbirine bağılı olarak aynı doğrultuda artsın veya eksilsin), birbiriyle ters doğrultularda değişen hallerin sayısına da d diyelim (burada olgulardan biri arttığı zaman ötekisi eksilir yahut değişmez). Bu duruma göre,

$$\dot{I} = \frac{c - d}{c + d}$$

denklemini elde edilir. \dot{I} endeksi, başka deyimle bağılılaşma katsayısı $-I$ den $+I$ e kadar giden değişiklik gösterir. $c = 0$ olduğunda $\dot{I} = -I$ olur ve iki olgu arasında hiç bir uyarılı ve bağıntı kalmaz. $d = 0$ olduğunda $\dot{I} = +I$ olur. Bu takdirde olgular arasındaki bağılılaşma (corrélation) eksiksizdir. \dot{I} endeksi birime ne kadar yaklaşırsa incelenen olgular arasındaki bağı o derecede sıklıdır. Tersine, \dot{I} endeksi $-I$ e yaklaştığı derecede bu iki olgu arasındaki bağılılaşma azalır ve tam $\dot{I} = -I$ olursa iki olgu arasında hiç bir bağılantı kalmaz. Olgular arasındaki bağılılaşmanın az veya çok, sürekli veya geçici, sıkı veya gevşek olmasına göre fikirlerin yakınlık veya uzaklık derecesi ölçülür. Genel olarak toplumsal olguların açıklanması bu derecede incelik ve doğruluk göstermekten uzaktır. Fakat sosyoloji ister istemez bu yola girmek ve bu doğrultuya yönelmek zorundadır. Bilimsel düşünce bunu gerekli kılar.

IV. SOSYOLOJİK AÇIKLAMA VE SONUÇLARI

Vasıflayıcı sosyolojiye bağılı olarak, tarihî, etnografik ve istatistik karşılaştırmalar bizi sosyolojik açıklamalara götürmelidir. Açıklama konusunda Dilthey'in Mânevî Bilimler (Geisteswissenschaften) ve Max Weber'in Anlayış (Verstehen) sosyolojisi görüşüne dokunmak gerekir. Daha önce şuurlu tecahül ve objektiflik kurallarını incelerken bu konuya ilişmiştik. Burada özet olarak bir iki noktayı aydınlatmakla yetineceğiz.

Max Weber toplumsal olayların anlayışından söz açmıştı; fakat bunun sübjektif olarak düşünülen ferdî hareketlerin anlamını keşfe götüreceğine inanmak büyük bir hata olur. Bir kere anlayış eylemi (opération de Verstehen), bu kavramı savunanlar tarafından hiç bir vakit açıkça tanımlanmış olmadığı gibi bu eylemin nasıl yapılacağı ve niteliklerinin ne olacağı da gösterilmiş değildir. Anlayış eylemi psikolojik yünden ele alınırsa üç vetire¹⁷ göze çarpar: Bir dış uyarıcının içten duyulması,

17 Vetire (Processus) olaylar zincidir. Türkçede buna süreç te denir.

bu duyuya içten verilen cevap ve bunun sonucu olarak ortaya çıkan bir davranış ve hareket... Sarsılmış dünyada insanlar iç güvenlik ve gönül rahatı ararlar. Lundberg'e göre insanlar, bunları önsüz ve sonsuz gerçeklerde bulurlar. Bu hal şöyle bir kıyasa yol açar: 1) Dış kararsızlık ferdin şuurunda bir uyarsızlık (intibaksızlık) duygusu yaratır. 2) Önsüz ve sonsuz gerçeklere (bizde Tanrıya) inanma, insana iç güvenlik ve gönül rahatlığı verir. 3) Kendinde güvensizlik ve uyarsızlık (intibaksızlık) duyan kimseler, güven ve iç rahatımı bu önsüz ve sonsuz gerçeklere inanmada bulur. Doğru gibi görünen bu kıyas ve önermeler (Propositions) basit ihtimallerdir. Zira bunlar herkesin kişisel görüşüne bağlı sübjektif yorumlara dayanır. Bu yönden anlayış kavramı bilimsel görüşün bir gerçekleştirme metodu (Méthode de vérification) sayılmaz. İşin kötüsü, anlayış ilkeleri olarak yalnızca ferdî güdü ve tasavvurların alınması, bu metodu sosyolojiye aykırı (Anti-sociologique) kılar. Ferdin verdiği mâna ile toplumsal olayların açıklanması yanılmalara yol açar. Bunu haber veren yalnız marksist sosyologlar değildir. V. Pareto ve bütün bilgi sosyolojisi (Wissensoziologie) mensupları bu konudaki yanılma payının açıklanması gereğini duymuşlardır. Durkheim Labriola adlı eserin tanıtma yazısında "toplumsal hayatı ona katılanların anlayışlarıyla değil, şuuru aşan derin sebeplerle açıklamanın verimli olacağına inanıyorum" diyor. Bouglé, fertlerin bilerek güttükleri amaçların, toplumsal evrimin yeterli sebepleri olmadığını ve insanların kendi davranışları için gösterdikleri sebeplerin nadiren kurumların gerçek sebepleri olduğunu belirtiyor. Sosyologların pek çoğu bu noktada birleşirler. O halde sosyolojiyi, Dilthey'in yaptığı gibi, mânevî bilimlerden sayarak tabiat bilimlerine karşıt bir durum takınmak yersiz ve yapmacadır. Sosyoloji, tabiat bilimleri gibi, tipler, sebepler ve kanunlarla uğraşır.

A) SOSYOLOJİDE TİPLER

Sosyolojik açıklamanın ilk basamağı, olguları, tür ve tiplere ayırmaktır. Durkheim ve Steinmets gibi özel hallerin toplanmasını isteyen yazarlar, bu işlerde en önemli şeyin, olgular sayısında değil, olgular arasında gözlemlenen tipik vasıflarda aranması gereğini hatırlatırlar. Benzeri şartlar içinde ahlâkî, hukukî, dinî durum ve kurumlar ayı olur. Birbirinden uzakta ve aralarında hiç bir ulaştırma aracı olmayan kimi kurumlar birbirine benzerler. Bu durum bugün sanıldığından daha basit görünmektedir. Toplumsal yaşayışın bütün alanlarında nisbî bir sebat ve kıvam gösteren tiplerin bulunduğu artık bir hakikattir. İlkel toplumlardaki potlaç (potlatch) kurumu bunun güzel bir örneğidir.

Potlaç ilk önce Boas tarafından kuzey batı Amerikada gözlemlenmiş, M. Mauss tarafından Melânezyada¹⁸ ve Ziya Gökalp tarafından da Orta Asyanın eski Türklerinde bu kurumun varlığı haber verilmişti¹⁹. Bunun gibi ahilik teşkilâtı (Société de confrérie) da böyle birbirinden çok uzak olan yerlerde aynı oluş ve kuruluşta karşımıza çıkmaktadır. Birçok kurum, inanış ve törelerin, içinde buldukları yer ve topluluklarda görünen bu kuruluş, inanış ve törelerin, ana hatlarıyla bazı benzerlikler gösterdikleri ve bu yönden tiplere ayrıldıkları da doğrudur. Bu sebepten totem sistemi Amerika'da, Avusturalya'da ve eski Türklerde ana hatlarıyla birbirinin aynıdır. Hepsinde de dış evlenme, ana tarafından hısımlık, parazit iktisat, mantık öncesi zihniyet (Mentalité prélogique) ve kollektif mülkiyet gibi niteliklere rastlanır. Yine evrensel dinlerin bir tip teşkil ettikleri ve bunların ortaklaşa nitelikler gösterdikleri bilinen olaylardandır. İslâmiyet, Hristiyanlık ve Budistlik, soy, ülke ve renk farklarına bakmayarak bütün insanlığa hitabeden evrensel dinler zümresindedir. R. Maunier, *Sosyoloji ve Roma hukuku* adlı eserinde Kuzey Afrikanın Kabil (kabylie) denilen toplulukları içinde yaptığı araştırma sonunda bunlardaki aile sistemini Roma ailesi tipine bağlamıştı. Bu sayede binlerce yıl önce yaşamış olan Roma aile tipini canlı bir şekilde bu Kabil zümresi içinde bütün incelikleri ile izlemiştir. Görülüyorki burada halen yaşayan yabansı (exotique) bir sistem tarihî bir sistemi açıklamaktadır.²⁰ Siyasî alanda yine bu türlü tiplere rastlanır. Orta çağ feodalite sistemi bir tip meydana getirir. Bu tipe bugün Batı Afrika sahillerinde ve Mikronezya'da rastlanmaktadır. İktisadî yönden de tipler dikkati çeker. Parazit iktisat, kapalı aile iktisadı, şehir iktisadı, millî iktisat bu tiplerdendir.

B) SOSYOLOJİDE SEBEPLİK KAVRAMI

Bir olayı açıklamak onun sebebini bilmek demektir. Sebep kapalı bir sözdür. Mantıkçılarla metafizikçiler bu konuda enine boyuna münakaşa etmişlerdir. Bilginler için önemli olan sebep değil, kanun

18 Bk. Georges Davy, La Foi Jurée, s. 167.

19 Eski Türklerde potlaça benzeyen gayet müsrifane muhteşem bir ziyafet vardı ki adı toy idi. "Dirse han dışı ehlinin sözü ile ulu toy eyledi hacet diledi; attan aygır, deveden buğra, koyundan koç kırdırdı. İç oğuz dış oğuz beylerini üstüne yağnak etti; aç görse doyurdu; çıplak görse donattı, borçluyu borcundan kurtardı; tepe gibi et yığdı, göl gibi kırmızı sağdırdı" (Bk. Kitabı Dede Korkut, s. 9). Resmi toylara şölen adı verilir. (Bk. Ziya Gökalp Türk Medeniyeti Tarihi, s. 58).

20 L'exotique fait comprendre l'historique (Sociologie et Droit Romain) sh. 8.

kavramıdır. Tarihî olgunun türünde tek olması yüzünden, tarih alanında, sebep arama işinin çok güç olduğu doğrudur. Sosyoloji alanında durum büsbütün başkadır. Burada sebep sözü, bazan etki yapan sebepler (Causes agissantes) dışında, elverişli şartları ve basit imkânları gösterir; bunlar bazan maddî şartlar, bazan olayın biricik sebebi olan psikolojik unsurlar, bazan şekli ve yaptırıcı sebepler olarak etki yapan toplumsal şekiller (formes sociales), bazan da bir hadisenin oluşunda kıvılcım vazifesi gören tutuşturucu olgulardır (faits déclenchants).

Mac Iver, 1942 yılında yayınladığı Toplumsal Sebeplik (Social Causation) adlı eserde sebeplik kavramını ele almıştır. Yazar toplumsal olayların psikolojik unsurlarla açıklanmasına, haklı olarak, takışmaktadır. Beşeri davranışları güdülerde aramak her vakit kolay değildir. Zira sübjektif güdülerle toplumsal olguları açıklamak çok kere hayal kırıcı olur. Mac Iver, harekete geçiren tutuşturucu sebeplerin, toplumsal olguların çabuklaşmasına ve bir an önce patlak vermesine yardım ettiğine işaret etmiştir. Oldukça durulmuş (müstakar) bir denge içinde harekete getirici olgu, kesin bir sebep olur. Kısacası tarih, türü içinde tek olan bir olayı ele aldığı halde sosyoloji her vakit durumu tümü ve bütünü ile ele alır. Mac Iver, pek çok sebep bağları arasında toplumsal sebeplik bağının özel vasıfları bulunduğu sonucuna varıyor. Zira bu bağ şuurlu yaratıklarda mevcuttur. Şuurlu yaratıklarda birçok dinamik alanlar vardır: değer ve amaçlar alanı olan kültürel düzen; bu değer ve amaçların gerçekleşme araçlarını içine alan teknolojik düzen ve son olarak, grupların oluşunu açığa vuran ve insanlar arasındaki münasebetler ayarlayan Toplumsal Düzen... Bu üç düzen birbirine karışır. Kollektif veya dinamik takdir içinde toplumsal hayatın çeşitli faktörleri birleşmiş olur. Toplumsal sebeplik meselesi bu üç düzenden her birine özgü olan dinamizmi tek bir sebep kadrosu içine sokmaktan ibarettir. Dinamik takdir bu birliği yaratır. Burada kesin rolü, toplumsal teşkilâtın dış görünüşü değil, toplumsal olarak kabul edilen takdir sistemi oynar. Tek başına bu takdir, iktisadî çöküntü zamanlarında evlenme sayısının düşük olması sebebini açıklar. Şüphesiz bu yorum ferdi psikolojiye dayanan yorumlara nazaran bir üstünlük ve ilerlemedir. Fakat öte yandan da kollektif psikolojiyi ilk sebepler mertebesine çıkarmaya hiç te lüzum yoktur. Bu anlayış, sebebe dayanan kanunları (Lois causales) hiç bir sakınca ileri sürmeden, sosyolojiye sokma çabasına karşı koymaktadır. Burada Simiand ile birlikte, sebeplik bağının bir fail ile fiil, bir güçle sonuç arasında değil, tamamen aynı türden olan iki olay arasında kurulmakta olduğunu ve bunun da istikrarlı bir münasebeti,

bir kaideliliği ve bir kanunu gerektirdiğini tekrarlamak lâzımdır. Aranılan şey, sebebin genel olması değil, sebep ve sonuç münasebetlerinin genel olmasıdır. Şartların çeşitliliğini, sebep bağlarının karmaşıklığını ileri sürmek faydasız ve şartların hepsini aynı planda tutmak da yersizdir. Bir barut yığınana ateş vererek bir kayayı uçurduğumuzda kaya, barut ve ateş eşit olarak patlamanın sebep ve şartlarıdır. Birçok şartlar arasında sebep denmeye lâyık olanı ayırdetmek gerekir. Sayılan şartların hiçbiri patlamanın gerçek sebebi değildir. Gerçek sebep olsa olsa gazın aniden genişlemesi veya, daha genel olarak, enerjinin bir anda serbest kalmasıdır. Bu prensibi paradoksal bir misâle uygulayalım:

Stanley Jevons, iktisadî buhranların devriliği konusunda çok çekici bir açıklamada bulunmuştu: Buna göre buhranların sebebi güneş üzerindeki lekelerin devriliğidir. Bu açıklama, zamanında kozmojenik bir roman olarak karşılandı. Aynı teori ve açıklama, 1923 yılında daha bilimsel, daha farklı bir şekilde istatistiklerle destekli olarak yeniden ortaya çıktı. Amerikalı iktisatçı Ludwell Moore, doğurucu ekonomik devreler (Generating economic cycles) adlı eserinde bundan bahsetti. Dünya ve güneşe nazaran Venüs gezegeninin hareketleriyle meydana gelen yağmurlu ve kurak devreler, birbiri ardından gelen alternatif buhranlara sebep gösterildi. Şüphesiz, iktisadî buhranlarla ürünlerin bolluk ve darlığı ve yıllık hava şartları arasında bir bağlık vardır. Fakat sosyologu özellikle ilgilendiren cihet ürünlerde arz ve talebin artıp azalması ve buna bağlı olarak fiatların fırlaması veya düşmesidir. Yani insan gruplarının bu durumlar karşısında gösterdikleri ekonomik etki ve tepkilerdir. İnsan gruplarının ekonomik tepkisi fizik olaylar dışında başka sebeplerden de ileri gelebilir: Meselâ ürünün arttırılması veya stokunun yok edilmesi yahut makine ve stokların geliştirilmesi gibi... O halde en genel münasebetler ancak ekonomik tepkilerle olaylar arasında mevcut olabilir. Bundan dolayı astronomik olaylar değil, ancak bu olaylar karşısındaki ekonomik tepkiler buhranların gerçek sebepleri olabilir. Bu anlamda toplumsal olayların sebepleri yine toplumsal olaylardır, formülü Durkheim'ın "Toplumsal olayı toplumsal olayla açıklamalı" (Expliquer le social par du ocial)²¹ prensibini doğrular.

C) SOSYOLOJİK KANUNLAR (LES LOIS SOCIOLOGIQUES)

Kimi bilginler sosyolojik kanunlar yerine basit yöneliş kaideliliği araştırması (La recherche de simples régularités tendanciennes) yahut

21 Bk. Armand Cuviller, Manuel de Sociologie Tome 1, Paris, 1958.

bilimsel sebeplikten ziyade en yakın tekil tarihî sebeplik araştırması deyimlerini ileri sürerler. Fakat bu görüşler şu sebeplerden dolayı yanlıştır.

1. Sosyolojide hiç bir vakit insanlığın tümünü kapsayan, Vico'nun *Üç Çağ Kanunu* (La loi des trois âges) Aug. Comte'un *Üç Hal Kanunu* (La loi des trois états) veya Lowie'nin işaret ettiği bir evrensel sosyoloji bahis konusu değildir. Bu kadar büyük ve aşırı istekler Sosyolojinin değil, tarih felsefesindedir.

2. Sosyolojide tek sebep kavramı mânasızdır. Ancak bağıntıda kaidelilik olduğu yani gözlenen bağıntı aynı şekilde tekrarlandığı zaman sebep bağıntısı vardır denir. Tek bir halin sebebi yoktur ve onun üzerinde sosyolojik yönden bilimsel bir açıklama yapılamaz.

3. Sosyologların bugüne kadar ortaya attıkları kanunların başarısızlığını ileri sürmek yanlış bir düşünce, bozuk bir kıyas (Paralogisme)-tir. 17. yüzyılda fizikte de hiç bir kanunun ortaya atılamıyacağı söylenmişti.

Görülüyor ki bütün bu eleştirmeler, gerçekte kanun hakkında edinilen yanlış bir anlayıştan ileri gelmektedir. G. A. Lundberg'in dediği gibi, bilimsel kanun deyiimi, herhangi bir bilimde ne anlamda ise, toplum-bilimlerinde de tıpkı odur.²²

Sosyolojik kanunlara yöneltilen bir başka takışma, bu ilmin ancak sınırlı bir alanda uygulanabileceği konusundadır. Dikkat edilirse bu takışma fizik ve biyoloji için de varittir. Bütün bu ilimlerde en kuvvetli sanılan kanunlar bile bazı şartlara bağlı ihtimaliyet derecesini geçemezler; kurulmuş olan bağlılık ve bağıntılar bütün hallere uygulanmaz. Meselâ *Yer Çekimi* kanununa göre cisimlerin dikine yere düşmesi, yan itmelerin olmaması şartına bağlıdır. Biyolojide türlerin geometrik dizi (Progression géométrique) ile çoğalması bu türlere yetecek yiyeceğin bulunması ve hepsini yok edecek bir âfetin ortaya çıkmaması şartına bağlıdır.²³ Görülüyor ki kanun, müshet bilimlerde bile bir yöneliş kaideliliğini açıklamaktan ileri gidemez. Bazı şartlarla sınırlıdır. Bilimsel gerekecilğin (déterminisme), şartlı bir gerekecilik olduğunu bugün artık bilmeyen yoktur.

22 G. A. Lundberg, *Foundation of Sociology*, N. Y. 1939 Sh. 133 (Le terme de la loi scientifique peut et doit signifier dans les sciences sociales exactement ce que signifie dans n'importe quelle autres sciences.)

23 Malthus insanların geometrik dizi, besin ve azıkların aritmetik dizi ile çoğalmakta olduğunu ve bu yönden zamanla azığın insanları geçindiremeyeceğini ileri sürmüştür ki buna benzer kötümser bir fikri çok daha önce islâm düşünürü Maarri ortaya atmıştır: (Babamın beni dünyaya getirmekle işlediği cinayeti ben işlemedim).

Sosyolojiye yöneltilen bir tenkit de toplumsal olgulardaki karmaşıklığın sebep ve sonuç arasına büyük bir kesinsizlik soktuğu, her türlü yabancı etkenlerin giderilemediği ve uygun etkenlerin de kontrol edilemediği yolundadır. İşaret edilen güçlük, sosyolojiye özgü bir güçlük değildir. Genel olarak hemen her bilimde kanunların hangi özel şartlar altında doğru çıktıkları ve bu şartların ne dereceye kadar gerçekleşme şansı olduğu bellidir. Fakat bu güçlük deneysel tahlil, teknik bilgi ve ölçülerin gelişmesi sayesinde giderilir.

Sosyolojik kanunlara yöneltilen son bir takışma da şudur: Sosyologlar, toplumsal olayları objektif olarak ele aldıkları halde hayatın sübjektif yönlerinde objektif olmak gibi garip ve aşırı istekle çelişmeye düşüyorlar. Güçlük, bu bilginlerin toplumsal olayları objektif olarak ele almamış olmalarından ileri gelir. Üstelik bu sosyologlar derinliğine inceleyeceğiz diye toplumsal olguları yalnızca şuur hallerine indiriyorlar. Bu takışma ve eleştirmeye cevabımız kısaca şudur: Şuur hallerini inceleyen psikoloji bile ancak bu sübjektif aşamayı geçtikten sonra bilimsel bir kılık alabilmiştir. Nerede kaldı ki konusu daha çok dış âlemi ilgilendiren sosyoloji bu yanlış yola sâpmış olsun...

D) SOSYOLOJİDE KANUN ÇEŞİTLERİ

1. Yapı Kanunları (Lois de Structure)

Sosyolojik tipler, biyolojide olduğu gibi, gerçekten yapı kanunlarına yol açarlar. Bu kanunlar bir bütünün parçaları arasında organik bağlaşımları (Corrélations organiques) ifade ederler. Parça veya elemanların birkaçı bilinince ötekiler ondan çıkarılır. Meselâ, bir tipte totem inanı, dış evlenme ve ortaklaşa mülkiyet varsa bu tipin toplumsal yapısı klân, iktisat sistemi parazit ve düşünüş tarzı da mantıköncesi olduğu sonucuna varılır.

2. Evrim Kanunları (Lois d'évolution)

Sınırlı bir alanda evrimin hangi aşamalardan geçtiği bilinince ele alınan bir kurumun geleceği ve geçmişi kolayca tayin edilir. Meselâ, iktisadî düzende kapalı ekonomiden değişim ekonomisine, ev sanayiinden fabrika sanayiine gidilir. Hukuk düzeninde teamül hukukundan yazılı hukuka, siyasî düzende klândan fratriye, fratriden kabileye, kabileden siteye geçilir. Burada araştırma konusunun evrim zinciri içinde

geçmiş ve geleceği belli edilir. Bu kanunlara tiplerin nesepleri (filiation des types) de denir. Yalnız burada sergüzeştçi bir tarih felsefesinden veya tek çizgili bir evrim faraziyesinden kaçınmak gerekir.

3. İstatistik Kanunları (Lois Statistiques)

İstatistik kanunları, sosyolojik kanunların en tipik olanlarıdır. Bunlara *genel bağlantı kanunları* (Lois de relation générale) denir. Burada sebepleri muhtelif, sonuçları aynı olan olaylar ele alınarak belirli bağlantılara varılır. Türkiye'deki nüfusun artış nisbeti, erkek ve kadın nüfusun oranı, fert başına düşen dış borçlar, suç ve intiharların nüfusa nisbeti, hep bu kanunun yardımıyla elde edilir. Bu kanunlar toplum olaylarının ferdi tasavvurları aşan niteliklerini açıklamağa yarar. Burada amaç, herhangi bir birimin özelliklerini değil, çok sayıda birimlerden müteşekkil grup veya yığınların özellik veya ana eğilimlerini belirtmektir.

4. Tarihi Kanunlar (Lois Historiques)²⁴

Bu kanunlara tarih felsefesinde sık sık rastlanır. Burada tarihi olgular zincirinde herhangi bir olaydan sonra hangi olayın geleceği araştırma konusu olur. Tarihi kanunların çeşitleri şunlardır:

a) Tek taraflı zincirleme, tarihi kanunların en yalınıdır. Geniş anlamıyla başlangıç ve sonuç bağına göre bir olayın başka bir olay ardından gitmesidir. Meselâ, devletler için gençlik ve zenginlik devrinden sonra çöküntünün başlaması gibi...

b) Devri kanunlar (Lois cycliques), tarihi kanunların bir başka türüdür. Eflâton yunan sitelerindeki siyasal hayatı bir devrenin tekrarı gibi görüyordu. Filozofa göre devlet şekilleri sırasıyla Monarşi, Aristokrasi ve demokrasi devrelerinden geçer. İbn Haldun da buna benzer fikirler ortaya atmıştır. Büyük İslâm yazarına göre psikolojik sebeplerden dolayı bir hânedan, parti veya grubun siyasal egemenliği üç nesil sürer. Burada fatih, mirasyedi ve gafil kuşak veya devreleri sıralanır.

c) Mukadder cereyan fikrine dayanan tarihi kanunlar, büyük tarihi olayları, ucu bucağı belli olmayan veya kapanmayan devreleri ve bunlara hâkim olan fikirleri açıklar. Burada bir kurum, bir toplum

24 Bazı yazarlar bu kanunları evrim kanunları başlığı altında toplarlar.

veya bir siyasal rejimin mukadder şekli ve geniş evrim doğrultuları gösterilir. Meselâ, Aug. Comte'un *Üç Hal Kanunu*'nda, İlâhi devreden sonra metafizik devrenin geleceği zaruri ve mükadder bir sonuç olarak kabul edilmektedir. Olaylar zinciri, kanunların gösterdiklerinden başka türlü olamaz. Bu kanunlar daha çok tarih felsefesi ile ilgilidir. Önce de söylediğimiz gibi bu aşırı istekleri sosyolojiye mal etmekten mümkün olduğu kadar kaçınmalıyız.

5. Bağlılaşma Kanunları (Lois de Corrélation)²⁵

Mantıkan biri ötekini gerektiren iki veya daha çok önermelerin bağıntısıdır. Öğretmen ile öğrenci, baba ile oğul bağıntısı gibi tek veya çok taraflı olabilir.

a) Tek taraflı bağlaşımda, kısaca, nerede A olayı varsa orada zaruri olarak B olayı da vardır. Bu kanunun en iyi uygulama alanı nüfus hareketleridir. 110 erkek çocuk doğumuna karşı 100 kız çocuk doğduğu gözlemlenirse bu kanun veya kurala göre yalnızca kız çocukların sayısı bilinmekle erkek çocuk sayısı bulunabilir. Hatırda tutulacak şey 110 erkek çocuk doğumuna karşılık 100 kız çocuğun doğmakta olmasıdır.

b) Çok taraflı bağlaşımlarda kanun birçok sebep ve sonuç bağıntılarını açıklar. Kimyada iki cisim birleşince üçüncü bir cisim meydana gelir. Toplumsal olaylarda iş bu kadar basit değildir. Birçok sebeplerin bir sonucu, bir sebebin birçok sonuçları ve son olarak, birçok sebeplerin

²⁵ Sosyolojik kanunların en önemlisi olmak bakımından Bağlılaşma kanunlarını biraz açıklamak yerinde olur. Bağlılaşmayı, batı dillerindeki *corrélation* karşılığı almaktayız. İslâm âleminde Corrélation'a *tezayüf* ^{۲۵} تَضَائِف ve Corrélatif'e de *mütezayif* ^{۲۵} مُتَضَائِف denmiştir. İbn Sina'nın, Necatında *tezayüf* bir babın adıdır. Bürhanı Gelenbevi tercümesinde (cilt I, sah. 101) de - *Übüvvet bünüvvet gibi herbirinin taakkülüne nisbetle olan mevcudeyn beyninde Tezayüf vardır* deniliyordu. Bu görüş bugünkünün aynıdır. Belot'un sözlüğünde *yan yana bulunmak, iki şeyin yekdiğerine izafeti, nisbeti, denilmiştir*. Bu da, *Zayf* ^{۲۵} ضَيْف sözünün yan anlamından ileri gelir. Tabii Kanun *iki hâdise arasında nisbet-i sâbite demek* olduğuna göre bugünkü manayı anlamak bakımından bu açıklamalar yararlıdır. Biyoloji ve fizikte de bu kanunlardan faydalanılır. Boyla ağırlığın, *iş bölümü ile nüfus kesâfetinin bağıntısı* nisbetleri de bu kanunla ilgilidir. Bir de eskilerin *tezayüf* emsali dedikleri kat-sayı vardır ki bu ciheti bundan önce aydınlatmış bulunuyoruz. Bu kavramın en özlü tanımını Fransızca'da bulmaktayız *Petit Larousse*'da Corrélation için mantıkan biri diğerini çağırana (gerektiren) iki önermenin bağıntısı, Corrélatif için, mantıkan bir karşılıklı nisbeti gösterir: Baba ile oğul, hükümdarla tebea korelatif önermelerdir diyor. Bizim kullandığımız bağlaşıma terimi kusallık ve yorumlama amacını güder.

birçok sonuçları olduğu bilinen bağıntılardandır. Ayrıca toplumsal hadiselerin oluşunda bir çok dinamik ve duygusal unsurlar da işe karışır. Bunların anlaşılması, sayılması ve ölçülmesi çok güç ve oynaktır. Bektaşilerin buldukları yerlerde tavşanın bol olması, İslâm memleketlerinde yaban domuzunun iktisadî bir değer taşımaması ve benzerleri, ölçülmesi güç, bir takım duygusal ve dinamik unsurlarla açıklanabilir. Bunu gören bazı bilginler sosyolojide ancak *Yöneliş Kanunları* (Lois tendancielles) mın bulunabileceğini söylerler. Yine bu duygusal ve dinamik unsurlar konusunda Eski İspartada savaşta yavrularını kaybeden annelerin yas tutacak yerde şenlikler yaptığı, insanın bağrını ve boğazını yakmasına rağmen içkilerin acı yerine gönül ferahlığı verdiği, bir meşin topun koca bir başkenti coşturduğu herkesce bilinen örneklerdendir. Kısacası bütün toplumsal kanun ve kurallarda dinî inanış, estetik duyuş, bilimsel anlayış, bâtil düşünüş ve peşin yargular işe karışır ve bunlar çoğu zaman gerçeği saklar veya tersine çevirirler. Çok taraflı bağlaşımlarda bu türlü duygusal ve dinamik etkenlere karışan olayları bilim süzgecinden geçirmelidir.

6. Birlikte Değişmeler Kanunu (Lois de Variations Concomitantes)

Bu kanunun en basit ifadesi A olayı değişmeye başladığı zaman bununla doğru veya ters orantılı olarak B olayının da değişmesidir. Bu kanunlar, genel olarak, denge kavramından ayrılmazlar. Dengeler pek seyrek olarak yalnız, çoğu zaman bileşiklerdir. Çünkü iki olay orantılı olarak değişmeye başladığında, bunların yanında başka olaylar da değişirler; neticede çeşitli dengeler ortaya çıkar. Bu kanunda hatırda tutulacak nokta, değişmelerin toplumsal yapılarda belli sınırlar arasında cereyan etmesidir. Meselâ bir çocuk üzerinde eğitim sebebiyle yapılan maddî ve manevî baskı, belirli sınırlar içinde ölçülü olmalıdır. Aşırı bir baskı çocuğu yola getirecek yerde çileden çıkarır ve doğru orantı yerine tersine orantı başlar. Çocuk aşırı baskı sonunda ters orantılı olarak kötüleşir. Görülüyorki her olguda bir değişme katsayısı (Coefficient) vardır ki mekân ve zaman şartları bunları değiştirebilir veya tersine çevirebilir. Değişkenlerden biri daha aşırı bir derecede değişmeye devam ederse toplumsal olgunun mâhiyet ve tabiatı değişmeye başlar. Yukarıda aldığımız çocuk eğitimi işinde çocuk üzerindeki baskı çocuğu yaralayacak, melekelerini yok edecek veya bir uzvunu tatil edecek dereceye vardırılsa o zaman bunun *islâh* ile ilgisi kalmaz ve olgunun yapısı değişerek bu hareket ceza kanununa göre bir suç olur. Şimdi bu meseleyi daha iyi belirtmek için birkaç örnek daha alalım: Bir memlekette

bilimsel araştırmalar ne derecede resmî makamların kontrolü dışında yapılırsa buluşlar ve bilimsel sonuçlar o kadar verimli olur. Fakat birlikte değişmeler kanununun işleyebilmesi belirli toplum şartlarına bağlıdır. Zira ilmin değerini bilmeyen, bilimsel araştırmalara önem vermeyen bir toplumda bu kanun işlemez hale gelir. Dünyanın en verimli bilgini zaman ve mekân şartlarına uymadığı takdirde mükâfat olarak ters yüz veya işkence görür ve sürekli olarak süründürülür. Altının değerini sarraf bilir, ilmin değerini âlim bilir, yollu ata sözleri bu durumu açıklamaktadır. Bundan dolayı yukarıda övdüğümüz akademik bağımsızlık, tersine bir orantı ile memleket kültürünü geriletebilir. Bu durumda idareciler memleket kültürünü belirli bir seviyeye yükseltmek ve o seviyede tutmak kararına varırlarsa o zaman baskı ve zorlamalar başlar. Geleneğe bağlı kültürün yetersizliği karşısında iktibas (aktarma) yolu ile daha ileri memleketlerin kültür ve medeniyeti memlekete sokulur. Beklenen seviyeye gelinceye kadar resmî makamlar akademik hayatın ve kültür hayatının yöneticisi ve koruyucusu kahlırlar. Rusyada Deli Petro, Japonyada 1868 yılındaki yenileşme hareketi bu arada sayılabilir. Buna kendi kendini sömürgeleştirme anlamında Auto-colonisation (otokolonizasyon) derler.

7. Sebeplik Kanunları (Lois Causales)

Olaylar zincirinde önce gelen halkaların, sonrakilerin sebebini teşkil etmesi halidir. Buna daha çok ekonomi alanında rastlanır. Bir memlekette bolluk ve gelişme devrinde yatırımların artması, kuvvetli bir üretim gücü yaratır. Bu da sırası gelince fiatların düşmesine sebep olur. Görülüyor ki zincirin halkaları kendinden sonra gelen halkaların (olayların) sebebini teşkil ederek sıralanıp gitmektedir. Burada zaman ve mekân şartlarını ve fertlerin olaylar karşısında gösterdikleri etki ve tepkileri hesaba katmak gerekir. Sosyoloji pozitif bir bilim olarak neden, nerede ve ne zaman sorularını cevaplandırmak zorundadır. Fiatlar ucuzladı; neden; çünkü bolluk ve gelişme ile piyasaya fazla mal geldi.

8. Sosyolojide Öngörü (Prévision en Sociologie)

Toplumsal hayatta tekrarlamalar olduğundan ileride tekrarlanacak olayı bir dereceye kadar önceden kestirmek mümkündür. Karşılıklı etki ve tepkilerin çokluğu yüzünden şüphesizki yetkin ölçüde bir öngörü söz konusu olmaz, yeni bir olayın hangi anda ve hangi şekilde

ortaya çıkacağı kesin olarak söylenemez. Fakat bazı sınırlar arasında toplumsal bir şeklin evrimini yahut bir kurumun yapısındaki değişimleri ve belirli hareket evreleri ardından gelecek olan olayları önceden görmek hiç te imkânsız değildir. Durkheim, bir kurumun değişmesiyle ilgili kanun bilindiği takdirde henüz oluş halinde bulunan belirli bir kurumun ileride ne şekil alacağını önceden haber vermenin mümkün olacağını açıklamıştır. Bugün Konjonktür servis ve enstitüleri yardımıyla, tabir caizse, iktisadî kehânetin çok kesin metotları elde edilmiştir. Bunun gibi demografik olaylarda, daha az kesin olmakla beraber, kanaat olaylarında önceden görme imkânları vardır. Bu usulün suçlara da uygulanmasına başlanmıştır. Amerikalılar evlenme konusunda bile bu usule baş vururlar. Böylece ileride kurulacak yuvanın ahenkli olup olmayacağı öngörü metotlarıyla aydınlatılır. Prof. H. Z. Ülken'in belirttiği üzere toplumsal olaylarda üstten alta, yüzden derine, yalnıztan karışığa gidildikçe öngörü zayıflar; buna karşılık insan bilimlerine has sezgi ve ön sezgi artar²⁶.

26 Metot bahsi için özellikle şu eserlere bakılmalıdır:

Prof. Hilmi Ziya Ülken, *Sosyolojinin Problemleri*, İstanbul, 1955.

R. Maunier, *Introduction à la Sociologie*, Paris, Alcan, 1929.

Armand Cuviller, *Manuel de Sociologie*, Paris, 1958.

E. Durkheim, *Les règles de la Méthode sociologique*, Paris, 1947 basısı.

Simiand, *İstatistik ve tecrübe* (M. Servet tarafından dilimize çevrilmiştir, 1928).

Necmettin Sadık ve Maks Bonafus, *İçtimaiyat*, İstanbul, 1927 (eski harflerle).

G. Bouthoul, *Traité de Sociologie*, Paris, 1947.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SOSYOLOJİNİN TARİHİ¹

I. HAZIRLIK DEVRİ (LA PRÉPARATION)

Sosyolojinin ancak son yüzyılda başlamış olduğu söylenmektedir. Bu duruma göre Sosyoloji sözünün bulucusu olan Auguste Comte, bu bilimin kurucusudur. Bu görüş, her bilgi dalının bağlı bulunduğu kuruluş süreç ve sonucunu bilmemekten ileri gelir: Bilim, içe doğma, yaratma ve buluşlarla değil, daha çok oluşma ve gelişmelerle vücut bulur; o halde kurucuların öncüleri de olmak gerekir. Tarih, tarih öncesi (Préhistoire) olmadan düşünülemez. Sosyoloji, bugünkü anlamda, ancak bu yüzyılın başında, daha doğrusu, geçen yüzyılın sonunda kurulmuş, gerçek varlığını duyurmuş ve göstermişti. Sosyolojinin gerçekten bir bulucu ve kurucusu aranıyorsa bu da İbn Haldun ile Adam Ferguson'dur.² Bu bilimi batı dünyasında ilk yayanlar ideolog adını taşıyan bilginlerdir.⁴ Fakat, sosyolojinin hazırlık devri, kuruluşundan öncedir. Toplumsal olguları vasıflama, karşılaştırma ve yorumlamaya, açık veya kapalı olarak, çok eski zamandan beri başlanmıştır. Felsefe, problem ve sistemleri ortaya atarak hemen onları tartışmaya geçtiği halde sosyoloji yavaş yavaş gelişmiş ve oluşmuştur. Felsefe hareketleriyle sosyoloji ilerlemeleri arasındaki münasebetleri unutmadan bu bilimin oluşma sürecinde ilkin tarih öncesini sonra tarihini çizmek gerekir. Bu durumda, hazırlık ve kuruluş devirlerini ayırdetmek gereği ortaya çıkar. Hazır-

1 Bk. R. Maunier, Introduction à la Sociologie, Paris, Lib. Felix Alcan, 1929, Sh. 67-99.

2 Adam Ferguson (1723-1816) İskoçyalı bir tarihçi ve filozoftur. Sivil Cemiyet tarihi üzerinde deneme (Essay on the History of Civil Society) ve henzeri eserler yazdı. (BK. II. Bölüm).

3 İdeologlar, siyasi ve felsefi bir gruptaki bilginleri gösterir. Condorcet, Laplace, Lamarck, Amper bunlardandır. Fransada Konvansiyon devrindeki fikir hareketini temsil eden bu kimse-lerin hepsi insan ruh ve zihniyetinin tahliline koyulmuş değildirlir. Fakat hepsi de gözlem (müşahede) metodunu uygularlar. Bu ise her türlü metafizik düşüncelerden uzak bulunmaktadır. (Bk. II. Bölüm).

lık devri çok eskiden başlamış olup 18. yüzyılda sona erer. Bu devir üç kısma ayrılır: *Kutsal Kitap*'la ilgili karşılaştırmalar, *Akdeniz*'le ilgili karşılaştırmalar, *Evensel* karşılaştırmalar.

A) KUTSAL KİTAPLA İLGİLİ KARŞILAŞTIRMALAR (COMPARAISONS BIBLIQUES)

Gözlemlenmiş olan toplumsal olguların açıklanmasını mümkün kılan bir takım karşılaştırmalar yapılmadıkça sosyoloji var sayılamaz. Fakat karşılaştırmalar uzun zamandan beri hayali ölçülerle yapılagelmektedir. Henüz görülmemiş ve gözlemlenmemiş olan şeylerin tasarlanması ve hayal edilmesi ileri sürülüyor; ilkel toplum yapılarının bir takım varsayış ve tahminlerle meydana çıkacağına inanılıyordu. Aynı tarzda, toplumun gelişme ve ilerleme doğrultuları çizilmişti. Görülmediği ve gözlemlenmediği halde, *tarihi olaylar* ve *yabansı âdetler* (l'exotique) hayal ediliyordu. Bütün bunlar, kesin olarak, sosyoloji araştırmalarıyla ilgisi olmayan şeyler değildir; insanlık âlemi bu yolları izleyerek gerçek bilgiye varmıştır. Böylelikle eskiyi ve uzağı görme ve anlama isteği doğmuş ve gelişmiştir. Ortaya atılan görüşlerin doğru veya yanlış uygun veya uydurma olduğunu anlamak için geçmişte (tarihte) veya uzakta (Afrika, Avusturalya ve Amerikada) yaşayan insan ve toplumlarla ilgili belgeler aranmıştır. Kutsal Kitaplar bu devrenin belli başlı bilgi edinme araç ve gereçleriydi. Kutsal Kitaplardaki bilgilerle toplum olaylarını bu şekilde karşılaştırma bilimsel soruşturmaların (anketlerin) ilk dayanağı oldu.

Eskiler en eski insan gruplarının ne şekilde yaşadıklarını sezgi (intuition) ve kehânetle anlayacaklarını sanmışlardı. Her mezhebin inanç ve idealine göre yaşatmakta olduğu altın devrini veya demir çağını anlamak çabası bu gibilerdendir. Hıristiyanlık ortaya çıktığında Kutsal Kitap bu dinin *iman ve akait* kitabı oldu. Eski sözleşmede (Tevrat'ın) insanın çıkış ve düşüşü hakkındaki buyrukları imanın temel direkleri oldu. Böylece kutsal kitap, içinde karşılaştırmaların yapılacağı ilk metin oldu.⁴ Bu yolla Sosyoloji, her türlü insan bilimlerinde olduğu gibi, menşe efsanelerine (Mythes d'origine) kavuştu.

O halde ilk vasıflama ve karşılaştırma isteği, motiflerini din kitapları ve ilâhiyat (Théologie) ta buldu. 17. yüzyılda belirli bir insan grubunda din ve yasaya ilişkin ilk vasıflamaları (descriptions) Kutsal Kita-

4 R. Maunier, La bible et la sociologie comparée, Scientia (Milan) 1919.

ba borçluyuz. Fobein, tarihçi Flavius Josèphe'in *Yahudiliğin Eski Çağları* (Les Antiquités Judaiques) adlı eserini 1545 yılında ⁵; İngiliz ilâhiyatçısı Kembrikli John Spencer ise İbrani yasa ve törelerine ilişkin büyük eserini 1686 yılında yayınlamıştı. Spencer, üç kitap içinde İsrailin bütün âdetlerini tasvir ediyordu. Bu eser birçok karşılaştırmalar için kaynak vazifesi görmüştür. Burada Amerika yerlileri ile Kutsal Kitap'ta adı geçen kavmin özdeşlik ve benzerliğine işaret ediliyordu. Daha sonra gelen gözlemci yazarlar Kutsal Kitap'tan edindikleri fikir ve hatıraların etkisi altında kaldılar. Elllerinde Kutsal Kitap olduğu halde Amerika yerlilerinin yaşayışlarını incelemeye koyuldular. XVIII. yüzyılda bu görüş değişti. Dinin etkisi altında kalmayan serbest düşünürler, yazdıkları eserlerle yavaş yavaş ilâhiyat ile sosyolojinin ayrılmasını sağladılar. Bu suretle karşılaştırmalar Kutsal Kitap'tan başka yerlerde de aranmaya başlandı. M. Lanson, Montesquieu'nün eserinde Tanrı Milleti (Yahudilik) ne ayrılan kısmın, Amerika veya Okyanus vahşilerine ayrılan kısımdan daha az yer tuttuğunu tesbit etmişti. De Brosses 1760 yılından başlayarak tarihî âdetlerle yabansı⁶ âdetleri karşılaştıran yazılarında çıkış noktası olarak, Yahudilerin yerine eski Mısırlıların koymuştu. O zamana kadar hemen hemen her türlü karşılaştırma Kutsal Kitap'la ilgili bulunmakta idi. Frazer gibi İngiliz bilgileri bu geleneklere bağlı kaldılar. Zamanımızda Robert-Louis Stevenson için Güney denizlerindeki yaşayış tarzı eski devirleri andırır. Ona göre Mikronezya şefi, İsrail'in ilk kralı olan Saül'ün çok yakın bir benzeridir.

Aydınlanma devrinde hayal gücüne dayanan incelemeler değerini kaybetmedi. Teolojinin yerini felsefe aldı ve altın devri hulyalarına dönüldü. İlk Seyyahlar ve özellikle ilk incil vaizleri (Evangélistes) her türlü mantıkî temelden yoksun olarak, vahşilerin fazilet ve mutluluğundan bahsediyor ve öteden beriden aldıkları bilgilerle Havarilerin gösterdikleri fazilet örneklerinden, iyi vahşi (Bon Sauvage) teorisini çıkarıyorlardı. Jezvit (Jésuites) masallarının Rousseau gibi bir düşünürle ilkel insanın iyiliği hakkındaki hulyayı ilham ettiğini görmek çok acıdır. Karşılaştırma metodunu boşa çıkaran bu kuruntulara, sadece işaret etmekle yetineceğiz. Burada biri ilkel öteki ileri, biri tabiat, öteki toplum içinde yaşayan iki hayalî şahsiyet karşılaştırılmaktadır. İster mutlu, ister kara bahth olsun, insanların yarasız geçen bir anarşi devri yaşadığı üzerinde durulmaktadır. Bu noktadan başlayarak özden imparatorluğa

5) Flavius Josèphe, 37-95 yıllarında Kudüste yaşamış bir Yahudi tarihçisidir.

6 Les Egyptiens ont remplacé les juifs comme point de départ de la comparaison des coutumes historiques avec les coutumes exotiques, (R. Maunier, aynı eser, sn. 70).

kadar giden ve hiç bir ciddi temele dayanmayan bütün bir tarih zinciri ortaya konmuştur. Karşılaştırmalarda çok kere hayal gücü düşüncüyü, *kuruntu gözlemi*, dış görünüş gerçeği boğmuş, ve karşılaştırma metodu başka bir kılığa girmiştir. Bu arada bir Henri Estienne, bir Bayle, bir Voltaire, bir Lucien'de olduğu gibi vahşilerin dinî tören ve menseklerinin, Hıristiyan veya Roma dinlerindekiyle karşılaştırıldığı görülmüştür. Bu karşılaştırmalar bilimsel amaçlarla değil, sadece alay etmek ve sonuncuları gülünç bir duruma düşürmek için yapılmışlardı. Bununla birlikte ilâhiyat ile felsefenin sosyolojiye giden yolu açmış oldukları şaşmaz bir gerçektir.

B) AKDENİZLE İLGİLİ KARŞILAŞTIRMALAR (COMPARAISONS MÉDITERRANÉENNES)

Pozitif araştırma nedenini, uzak ve yabancı ülkelerde yaşayan milletlerin keşfi sonunda uyanan öğrenme merakında aramalıdır. Eski şeyleri öğrenme hevesinden sonra yabancı âdetleri öğrenme merakı uyandı.⁷ Nasıl eski milletlerin yaşayışı, tarih ve kutsal kitaplardan öğrenilmişse, yabancı âdetli toplumların yaşayışı da gezilerden öğrenildi. Gezi veya yerleşme amacıyla uzaklara giden insanlar istek ve ihtiyaç güdüsü altında karşılaştıkları olayları gözlemleyerek karşılaştırmalı bir insan biliminin doğmasına yol açtılar. Denebilir ki sosyoloji, kimi gözlemcilerin uzakta yaşayan toplumlar arasına girme, yerleşme ve araştırmaları sonunda doğmuştur. Bu devirlerde vasıflama sırf vasıflamak, karşılaştırma sırf karşılaştırmak için yapılyordu. O halde sosyolojinin ilerlemesi, ülkelerin keşif ve fetihleri sonunda gerçekleşmiştir denebilir. Uzun müddet bir yerde kalmadıkça o yer hakkında esash bir bilgi edinmeye imkân yoktur. Bu yönden, toplumların karşılaştırmalı etüdü, dünyanın keşfi ve sömürgeleşmesiyle paralel olarak iki safha gösterir: Akdeniz safhası denilen ilk aşamada hinterlandları ile birlikte Akdenizin Asya, Afrika ve Avrupa kıyılarındaki memleketler gezilmiş ve bulunmuştur. Bu safha orta çağın sonuna kadar uzar. İkinci aşama Evrensel Safhadır. Bu devrede iki Hindin (Hindistan ve Amerika) keşfi bütün dünya milletlerini gözlem ve karşılaştırmaya götürdü. İlk Amerika ve Asya, sonra Okyanus ve daha sonra Orta Afrika milletleri incelendi. Modern safha denilen bu devre 300 yıllık bir zamanı kapsar.

Eskiler sömürgeler kurdular ve o yolla toplum olaylarını gözlemlediler. Önce yunanlılar, sonra romalılar keşif ve fetihlerle bir öğrenme

⁷ L'attrait de l'exotisme suit celui de l'arcaïsme, R. Maunier aynı eser 72.

arzu ve ihtiyacını isteklendirdiler. Milâttan Önce 4. yüzyılda nüfus sayımı başlamıştı. Daha sonra Eratostène⁸'in taklit ettiği Hécatée de Millet⁹ o zaman bilinen milletlerin bir tablosunu çiziyordu. Bu tabloda gerçek olgularla masal ve efsâneler birbirine karıştırılıyordu. Herodot 5. yüzyılda barbar dedikleri toplumsal âlemin oldukça zengin bir tasvirini yapmıştı. Herodot aslında bir seyyahıdır. Sağlığına rağmen iyi bir gözlemciydi. Zamanla değerini kaybetmeyen ölmez bir eser yazmıştır. Eseri bir tarih örnek ve kaynağı oldu. Dâhi tarihçiden iki bin yıl sonra Rönensans devrinde yaşamış olan Henri Estienne¹⁰, Herodotun savunması (Appologie pour Hérodote) adlı eserinde bu ünlü tarihçinin Eski Dünyada gözlemlediği âdetlerin benzerini Yeni Dünyada bularak yazdıklarının doğru olduğunu anlamıştı. Henri Estienne böylece eski ve yeni çağ tarihlerini karşılaştırmanın ve birlikte incelemenin yararlı olduğu sonucuna varmıştı. Yine M.Ö. 5. yüzyılda Thucydide, yunan tarihini yazmıştı.¹¹ Bu yazar, Helenlerin ilk yaşayışını gözlerde canlandırmak için çağdaşları olan Etoliyen ve lokriyen haydutları arasında uygulanan âdetleri incelemiştir.¹² Bu ise, düpedüz karşılaştırma kuralının açılış töreni demektir. Bundan yüz yıl sonra Aristo dünyaya gelmiştir. Bu filozof olguları toplayan ve gözlemleyen eşsiz bir dâhidir. Çoğu kaybolmuş bulunan yunan anayasalarını yazmıştı. Bunlardan Atina Anayasası 70 yıl kadar önce bulunmuştur.

İlk olarak, olgular, derleme ve toplanmaya başlandı. Derleyiciler karşılaştırmacıların çalışmalarına ön ayak oldular. Milattan yüz yıl önce Strabon¹³ ve ondan yüzyıl sonra Diodore de Sicile, olgu ve âdetleri topladılar.¹⁴ İkinci yüzyılda Pausanias, Yunanistan kılavuzu (Itinéraire

8 Eratosthenes, Milattan önce 275-185 yılları arasında yaşamış, İskenderiye okuluna mensup bir yunan matematik ve astronomi bilginidir. İlk olarak dünyanın meridiyenini ve güneş dönencesinin (medari şemsinin) inhirafını ölçmüştür.

9 Hécatée de Millet, Milattan 4 yüzyıl önce yaşamış bir yunan tarihçi ve coğrafyacısıdır.

10 1531-1598 yıllarında yaşamış üstün değerde bir helenisttir.

11 Thucydide, milattan önce 460-395 yıllarında yaşamış büyük bir yunan tarihçisidir. Pelopones harplerinin tarihini yazmıştır. Burada gerçeğe susamış, tarafsız ve bağımsız bir bilgin olarak hareket etmiştir.

12 Etolie, merkezi Misolongi olan yunanistanın bir parçasıdır. Burada oturanlara etoliens derler. Bunlar vaktiyle Makedonyalıların düşmanı idiler; onlara karşı bir birlik bile kurmuşlardı.

Loeride, eski yunanistanda bir yönü Ege denizine diğeri Korent Körfezine bakan bir yerin adıdır. Yerlilerine Locriens derler.

13 Strabon, Amasyada doğmuş çok ünlü bir yunan coğrafyacısıdır. Coğrafya adlı eseri çok değerlidir.

14 Diodore de Sicile, değerli bir tarihçidir. Tarihi kitaphı (Bibliothèque Historique), eski devirlerin tarihini içine alan önemli bir eserdir.

de la Grèce) adlı bir eserde efsâne, âdet ve yasaları derlemiştir.¹⁵ Romalılar da kendilerini bu hevese kaptırdılar. Bunlar gözlemden daha çok derlemeye (Compilation) önem verdiler. Orta çağ fikir âlemi Romalıların miras bıraktıkları bu olgularla beslenmiş ve Rönesans, Kutsal Kitap dışında bilinen şeyleri Yeni Dünyaya nakletmek için, buradan hareket etmişti. Milâttan yüz yıl önce Ponponius Méla¹⁶ ve Pline,¹⁷ sonra Valère Maxime,¹⁸ daha sonra Solin,¹⁹ gözleme dayanan vasıflayıcı sosyoloji ile ilgili eserler yazdılar. Bu vasıflama ve karşılaştırmalar ip uçları verdi. Milâttan iki yüz yıl önce Aulu Gelle,²⁰ 12 levha hukuku, koruyucu tanrılar (Faunes) hukuku ve İtalyan yerlileri (Aborigènes)ne ait hukuk sistemlerini karşılaştırıyordu. Böylece tarih, daha o zaman, etnografya'nın yardımını sağlamış bulunuyordu.

Orta Çağda, Akdeniz hinterlandı biraz daha tanındı ve bilindi. Araplar bir yandan Afrikaya giderken öte yandan Asyayı yeniden keşfediyorlardı. 10. yüzyılda İbn Havkal yollar ve ülkeler (Elmesalik Velmemalik) adıyla bir eser yazdı. Seyyahlar, hacılar, haçlılar, daha sonra tacir ve misyonerler Tataristan ve Çine kadar gittiler. Venedikli Marco Polo gözlemine yaptığı çevrelerde çeyrek asır dolaştı.²¹ Bu yazar olay ve olguları eleştirmesini bilmiş ve kendisine söylenenlerle gördüklerini birbirinden ayırdetmiştir. O zamandan beri el yazması olarak ortada dolaşan Mir'at (Miroirs), Cihannüma (İmages) ve Hazain (Trésors) yazarları adı altında yeni derleyiciler türedi. Bütün bunlar dünya durum ve yönetimi ile ilgili yazılar yazdılar. Kur'an 1141 yılından başlayarak, batı dillerine çevrilmeye başlandı. Şarkın Kanun kitabı (Livre de Loi au Sarrasin) adlı eser, 14. yüzyılda müslümanlar hakkında bilinenleri halkın anlayacağı bir seviyeye indirdi. 15. yüzyılda Pierre d'Ailly

15 Pausanias, ikinci yüzyılda yaşamış bir Yunan coğrafyacı ve tarihçidir. Yunanistan Rehberi (Itinéraire de la Grèce) adlı eseri arkeologlar için çok değerli ve yararlıdır.

16 Ponponius Méla, Latin coğrafyacısıdır. (De situ Orbis yahut Chorographia) adlı eseri coğrafya için çok değerli bir kaynaktır.

17 Pline, iki pline vardır. Dayısı olan büyük Pline daha çok tabiat tarihi bilginidir. Genç Pline ise tarihçi ve sosyologdur. Trajan övgüsü (Panegyrique de Trajan) adlı eseri değer biçilmez bir tarihi belgedir. Edebiyat üzerine (De Lettres) adlı eseri ise eski âdetlerle ilgili bir kaynaktır.

18 Valère Maxime, Tibère'nin çağdaşıdır. Önemli olgu ve söylentileri içine alan 9 ciltlik bir eser yazmıştır.

19 Solin, Milattan üç yüz yıl önce yaşamış bir Latin coğrafyacısıdır. Polyhistor adlı eseri çeşitli memleketlerin tabii tarih ve etnolojisinden bahseder.

20 Aulu Gelle, Latin gramerci ve eleştiricidir. Atikin geceleri (Nuits d'Attique) adlı eseri çok değerlidir.

21 Marco Polo, İtalyan coğrafyacısıdır. Mogolistan ve Orta Asyayı dolaşmış, Sumatradan geri dönmüştür. Gezi noktaları (Le livre de Marco Polo) değerli bir belgedir.

ve papa Sylvius Aen as kozmografya ile ilgili eserler yazdılar. Nihayet Orta ağın kendine göre yorumcuları veya karşılaştırıcıları vardı. Roger Bacon 13. yüzyılda *Opus Majus* adlı eserinde Yahudilerinkinden başka Arap ve Tatarların tapınmalarından söz açarak müşriklerin tapınmalarını ve puta tapanların hurafelerini Hıristiyanlık inançları ile karşılaştırıyordu. Gervais de Tilbury, *Otia imperiala* adlı eserde ilk olarak halk inaniş ve davranışlarını, itikat ve âdetlerini toplamıştı. Bu eser, Avrupanın ilk folklor kitabı oldu.

İslâm dünyasında daha geniş ölçüde derleme, karşılaştırma ve yorumlara gidilmiştir. Farabi'den başlayarak İbn Sina, İbn Rüşd, İmamı Gazali, toplumsal olayları yalnız derlemekle kalmamış, onlar üzerinde karşılaştırmalar bile yapmışlardı^{21b}. İbn Batuta gibi seyyahlar, hayalî şeyleri de yazılarına karıştırmış olmakla beraber, devrin coğrafı çevrelerini aydınlatan bilgiler vermişlerdir. Sosyoloji yönünden en değerli eseri, hiç şüphe yok, Tunuslu İbn Haldun'a borçluyuz. Bu bilgin tarih kitabının mukaddimesinde tarih felsefesi ve bugünkü anlamda sosyoloji yapmıştır. Tarihî ve toplumsal olayları ilkin vasıflamış, sonra karşılaştırmış, daha sonra onların sebeplerini anlamaya çalışmıştır. Bu üç aşama ise bugünkü anlamda bir sosyoloji yapmak demektir.²²

Orta ağın bu türlü eserlerinde çok kadınıla evlenmeden yamyamlığa kadar giden birçok garip âdetleri ve Pygm es ve Prete-Jean veya Pretre-Jean gibi adları masal ve faraziyelere karışan toplum ve kişiler üzerinde bazı gözlem sonuçlarını bulmaktayız.²³ Fakat bütün bu karşılaştırmalar, uzun zaman, Akdeniz havzasına yakın memleketlerle sınırlı kalmıştı.

C) EVRENSEL KARŞILAŞTIRMALAR (COMPARAISONS UNIVERSELLES)

Dünyanın keşfi   yüz yıldan daha az bir zamanda gerçekleşti. Karşılaştırma alanı önce Yeni Dünya, sonra Okyanus adaları, daha

21b Bak. Prof. Dr. Mehmet Taplamacıoğlu, Bazı İslâm bilginlerinin toplum görüşleri, İlahiyat Fakültesi Dergisi C. XII, 1964, Ankara.

22 İbn Haldunun tahkik, t lil, olayların durumu ve derin sebeplerin aranması gibi sosyolojinin öz ve usulünü aksettiren sözleri çok enteresandır:

[التاريخ] في باطنه نظر وتحقیق ، وتعلیل للكائنات
ومباديها دقیق وعلم بكيفيات الوقائع واسبابها عمیق

“Tarih, içinde saklanan m nanayı incelemek, düşünmek ve araştırmaktan ve varlığın sebep ve illetlerini dikkatle anlamak ve hadiselerin vuku ve cereyanının sebep ve tertibini inceleyip bilmekten ibarettir.”

23 Pygm e'ler Afrikada yaşayan cüce ve medeniyette geri kalmış bir kavimdir. Prete-Jean veya Pretre-Jean, Ortaçağın masallarına geçmiş bir şahsiyettir. Prete-Jean, Tatarların Hanı veya Habeşistanın Negus'  sanılmakta idi.

sonra Afrika'nın göbeğine kadar genişleyerek evrensel bir şekil aldı. Bu ise, *Sosyoloji*'de yeni bir çağa girildiğini gösterir.

Seyyahlar, Doğu ve Batı Hind'e, deniz yoluyla gittiler. 16. yüzyıldan başlayarak Rablais kahramanı olan Pantagruel'i Yeni Dünyanın sınırlarına kadar götürebildi.²⁴ Gün geçtikçe belgeler toplamıyordu. Seyyahlar yurtlarına dönerken bazı eşyayı da beraberlerinde getiriyorlardı: IV. Henri'nin daha o zaman bugünkü Etnografya müzelerinin ilki sayılan yabansı şeyler kabinesi (Cabinet des singularités) adlı bir müzeciği vardı. Marmol ile Dapper, Afrikanın gözlem ve tasvirini yapıyorlardı. 17. yüzyılda Tavernier, Sonde adalarına ve Japonya'ya kadar gitti.²⁵ Jezvitler bilhassa Amerika yerlilerini tanııyorlardı.²⁶ Père Charlevoix, çalışmalarının bir özetini veriyordu.²⁷ Chateaubriand, daha sonra orada *İlkel İnsanın Destanı* (Epopée de l'homme primitif) ndan kimi elemanlar bulacaktır. 18. yüzyılda Bougainville ile Cook, Okyanusu keşfettiler.²⁸ Seyyahlar arasında, karşılaştırma yapanları ayırdetmek gerekir. Karşılaştırıcı olan seyyahlar gördüklerini daha önce gördükleri ile karşılaştırıyorlardı. Böylece eski devirlerin toplumsal olgularıyla uzak ve yabansı ülkelerin olaylarını mukayese ederek onların ortak yorum ve açıklamalarını hazırlıyorlardı. Şüphesizki, Acosta bunların ilki olmuştu. 1590 yılından başlayarak Hintlilerin tabii ve manevî tarihi (Histoire naturelle et morale des Indes) adlı eserinde yazar eski ile yeniye karşılaştırıyordu. Doktor olup uzun zaman Hindistanda Moğolların hizmetinde çalışmış olan François Bernier, *filozof seyyahların* yetkin bir örneği oldu. Hind'in hurafeleri hakkında Chapelain'e gönderdiği mektup çözülmesi gerekli birçok yeni problemler ortaya atıyordu. Büyük bir karşılaştırıcı olan Lafitau, Yahudilerle Amerika yerlilerini karşılaştırmada ileri ve aşırı sayılan sonuçlara varmıştı.²⁹

24 François Rabelais 16. yüzyılda yaşamış bir fransız hümanist yazardır. Gargantua'nın değer biçilmez hayatı (La vie inestimable de Gargantua) ve Büyük pantagruel'in kahramanlıkları (Faits et dits héroïques du grand Pantagruel) gibi eserlere rastlanır. Burada pantagruel, epikür felsefesinde olduğu gibi yiyip içen ve hiç bir şeye aldırış etmeyen bir tipi gösterir. Rabelais kendi felsefesini, bu kahramana söyletmiştir.

25 Jean-Baptiste Tavernier, Pariste doğmuş bir fransız seyyahıdır. Türkiye, İran ve Hintleri dolaşmış ve incelemelerde bulunmuştur.

26 Jésuites (jezvitler): 16. yüzyılda Ignace de Loyola tarafından mutezileyi dine döndürmek için kurulmuş bir tarikatır. Hıristiyan tarikatlar içinde en canlı ve misyoner olanıdır.

27 François Xavier de Charlevoix: 18. yüzyılın fransız jezvitlerindendir. Saint-Laurent ve Mississippi'yi keşfetmiştir.

28 Louis Antoine de Bougainville, 1729-1811 yılları arasında yaşamış bir fransız gemicisidir. 1760-1768 arasında Dünya etrafında yaptığı meşhur gezinin hikâyesini yazmıştır. James Cook, 1728-1779 yıllarında yaşamış bir ingiliz gemicisidir. Birbiri arkasından yaptığı üç gezide Okyanusu keşfetti. Sandwich adalarında yerliler tarafından öldürüldü.

29 Lafitau, Moeurs des sauvages américains comparées aux moeurs des premiers temps, édition abrégée en 1839, 2 cilt.

Bütün bunlar, derleyicilerin az sonra harekete geçmelerini mümkün kıldı. Olgular kolleksiyonunun sayısı gün geçtikçe artıyor ve çoğu zaman vasıflayıcı sosyolojinin ilk derleme ve dergileri olarak yayımlanıyordu. 1520 yılında derlenen Boemus Koleksiyonu bir orta çağ çalışması olarak kalmıştır. Orada Amerika'nın adı geçmez. Göreneğe aykırı âdetler yığını içinde birçok masallar yanında pek çok gerçek olaylar da vardır. 1575 yılında yazılan Evrensel kozmoğrafya (Cosmographie universelle) yazarı rahip André Thevet'te durum aynıdır. Bu yazar güney kutbu Fransa'nın yabansı şeyleri (Singularitez de la France Antarctique) adlı eserinde Amerika hakkında bilinen şeyleri açığa vurmuştur. O halde 16. yüzyılda beşerî âdetlerin çeşitli olması fikri revaçta idi. Pierre Messie, çeşitli derslerinde bunu açıkca ifade etmiştir. 17. yüzyıldan itibaren cenaze törenlerine dair dergiler yayınlandı. 18. yüzyılda daha geniş derlemeler yapıldı. Bunlar gerçek anlamda, daha o zaman Waitz Ansiklopedisi tarzında milletlerin örfü âdet ansiklopedileri idi. Waitz'in ansiklopedisi bölgelere ve milletlere göre düzenlenmişti. Bunun gibi La Harpe tarafından bir özeti yayınlanan ve rahip Prevost'un 1746 yılında çıkardığı 21 ciltlik Geziler Tarihi de (L'histoire des voyages) yine bu gibilerdendir. Burada o zaman bilindiği sanılan şeyler hakkında bir fikir edinilebilir. Bernard Picart'ın dinî tören ve âdetlerle ilgili ve güzel figürlerle süslü büyük albümleri de yine böyledir.³⁰ Öteki derlemeler daha o zaman maddelere göre sıralanmıştı. Bunlar Frazer veya Westermarck tarzında her âdet hakkında bilinenleri bir araya topluyordu. Ahlâk töreleri evrensel sözlüğü (Dictionnaire universel des moeurs) de böyledir.³¹ Cook gezilerini çeviren avukat Démeunier'nin âdetlerin ruh ve manası (Esprit des usages) adlı 18 ciltlik bir eseri vardır.³² Eser, insan kurumlarıyla ilgili meseleleri inceler. Bununla Démeunier, karşılaştırmalı sosyolojinin iyi bir yapıcısı olmuştur.

Son olarak toplumsal olayların yorumcuları, daha doğrusu karşılaştırmacılarından söz açılabilir. Démeunier bunlardan biridir. Bunlar, söylenti ve masalları inceleyerek, derleme ve araştırmalar yapmışlar ve çok çekici sonuçlar elde etmişlerdir. Bunların bir kısmı fiilen gezilere katılmış olmakla beraber gerçekte kitabî sosyolojinin (sociologie de

30 Bernard-Picart, cérémonies et coutumes religieuses de tous les peuples du monde, kısaltılmış bası, 4 cilt 1783.

31 Dictionnaire universel, historique et critique des moeurs, Lois, usages et Coutumes par Costard, Fallet et Contant d'Orville 4 cilt 1772.

32 Esprit des usages et des coutumes des différensts peuples (par j. K. Démeunier, 3 C., 1778.

chambre) temsilcileridir. Yani bilgileri gözlemden değil, okudukları kitaplardan gelir. Rollerini ilk planda gelen bu bilgilerin, sosyolojinin habercisi veya öncüleridir. *Denemeler* adlı eseriyle bütün âdetlerin, değişik olmalarına rağmen, zaman ve mekân içinde tam bir uygunlaşımını (mutabakat) ileri süren Montaigne de bu yazarlar arasındadır. Çağdaş vahşilerin düzenine benzeyen toplumsal durumların eski zamanlarda mevcut olduğu bugün artık herkesce paylaşılan bir fikirdir. Zamanla bu durumların devamlılık ve zorunluğu kabul edilmiştir. Böylece halk gerekircilik ilkesini, yani aynı sebeplerin aynı sonuçları doğuracağını anlamaya başlamıştı. 1609 tarihinde Marc Lescarbot, Amerika yerlileriyle eski çağ milletlerini karşılaştırıyordu. 1624 yılında Devletler hukukunun babası olan Grocius (Grocyus) bugünün vahşilerini Eski çağın ilkel insanlarıyla karşılaştırıyordu. 1686 yılında Fontanelle, Amerika yerlilerinin masallarını, eski Yunanistan menkıbe ve efsânelerine bağlıyordu. Yazar bu görüşü ile menkıbe, masal ve efsânelerin her yerde kendiliklerinden türediklerini ispat etmek istiyordu. 1690 tarihinde Locke, Amerikan yerlilerinin davranış tarzlarını, ilk çağ insanların bir portresi gibi görüyordu.

Bütün bunlar kısa notlardır. Az sonra çeşitli âdet ve törelerin uygunlaşımını belirten ve ispatlayan özel yazılar yayınlanacaktır. 1700 yılında yayınlanan Noel Alexandre'in³³ Tournemine³⁴ ve La Créquinière'in³⁵ eserleri 18. yüzyılı açan bu türlü yazılardır. Bu sırada, vahşilerin Eski Çağ insanların modern temsilcileri olduğu fikri yerleşmiş bulunuyordu. Voltaire bu fikirde idi. Buna karşılık Vico ve Hume salt tarihçi veya tarih felsefecisi kalmışlardır. Bu yazarlara etnoloji ve etnografyanın kapıları kapalı kalmıştır. Goguet kanunların menşei (*Origine des lois*) adlı eseri yayınladı. Burada töre ve âdetlerin biçim değiştirmeleri ve belirli medeniyet tipleri incelenmiştir. Hukukçu ve seyyah olan başkan Charles de Brosses, Put Tanrılar (*Dieux Fétiches*) adlı eserinde Sudanlıları Mısırlılarla karşılaştırıyordu.³⁶ De Brosses, bu karşılaştırmalardan bir ders çıkarmasını bilmişti. Kendisi aynı eylemlerin aynı ilke-

33 Natalist Alxean, (Çin törenlerinin Yunan ve Roma putperesliğine mutabakatı) *Conformité des cérémonies chinoises avec l'idolâtrie grecque et romaine*, 1700.

34 Le P. de Tournemine, masalların kökleri üzerindeki bir eserin taslağı (projet d'un ouvrage sur l'origine des fables. *Mémoire des Trévoux*), 1702.

35 De la Créquinière, doğu hindlilere ait âdetlerin yahudi ve diğer ilk çağ milletlerinin âdetlerine mutabakatı (*Conformité des coutumes des indiens orientaux avec celles des juifs et des autres peuples de l'antiquité*).

36 *Du culte des dieux-fétiches, ou parallèle de l'ancienne religion de l'Égypte avec la religion actuelle de Nigritie*, 1760.

den çıktığı sonucuna vararak kesin bir dille sebeplik ve zorunluktan bahsediyordu. Yazar, insanoglunun yapabileceği şeyleri hayal etmenin yersiz olduğunu ve bugün fiilen yapmakta olduğu şeylerle uğraşmak gerektiğini söylemek suretiyle bir çırpıda karşılaştırmadan açıklamaya geçmiştir. Kültür ve Medeniyet ilerlemesinde iletme ve türeme (Transmission et formation) konularını birbirine karıştırıyordu. Rahip Bergier gibi bir yazar az sonra, insanların aynı şartlar içinde buldukları anda birbirlerine benzediklerini yazdı. Bunun gibi Duclos, Adli Denemeler adlı yazısında (insan ruhunda deliliğin evrensel tohumları vardır; bunlar her yerde kendiliklerinden çimlenirler) hükmüne varmıştır.

De Brosses yalnızca dini inceleyecek yerde tümü ve bütünüyle toplumların yaşayışını ele alsaydı sosyolojinin kurucusu olacaktı. Fransız sosyologu R. Maunier'ye göre bu unvan Adam Ferguson'a verilebilir.³⁷ Adam Ferguson, William Robertson ve Adam Smith gibi İskoçya okulunun temsilcilerinden biridir. İskoçya okulu yaratıcı ve etkili olmuştur. Bu okula mensup olup öğrenimini Edinburg'da yapmış olan Benjamin Constant, insanların âdet ve törelerini dikkatlice gözlemlemeyi öğrenmişti. İskoçya Okulunun Fransız ideologları ve bu ideologların da Jean-Baptiste Say ve Saint-Simon üzerindeki etkisi, inkârı güç bir gerçektir. Amerika tarihi (Histoire de l'Amérique) adlı eserinde Robertson, çeşitli toplumlarda ahlâk ve âdet benzerliklerinin toplumsallık (Sociabilité) benzeyişinden ileri geldiğini yazar. Ferguson ise ilham aldığı Montesquieu'yü bile geride bırakarak yalnız ilkeyi doğrulamakla yetinmemiş, aynı zamanda bunu doğru olarak uygulamıştır. "Sivil cemiyet tarihi üzerinde deneme"³⁸ adlı eserinde yazar, etnografya ve tarihin ortaklaşa verilerine dayanarak toplum tiplerini ve kurum şekillerini çizer. Ona göre bugünün vahşileri dünün ve geçmişin yaşayan canlı örnekleridir. Bugünkü İrokva (Iroquois)ların, tıpkı Eski Yunanda olduğu gibi, bir meclisi (Amphictyonies) vardır.³⁹ Eğer bu böyle ise insan, iklim ve yaşayış türüne bağlı bir yaratıktır. O halde *tabii hal* üzerinde yazılan romanlar yersiz ve mevsimsizdir. Medeniyet te vahşet gibi tabiatın içinde bulunmaktadır. Kesin bilgiler elde edilinceye kadar en uygun tutum, insanlığın gerçek menşelerini aramaktan vaz geçmektir. Bugünkü vahşilerin yaşayışına bakarak, menşelerini ancak zihnen tasarlamalıdır. Bu,

37 Ferguson 1723-1816 yıllarında yaşamıştır. Halbuki bundan daha derli toplu bir sosyolojisi olan İbu Haldun 1332-1416 tarihlerinde yaşamıştır. Taraf tutmayarak denebilirki sosyoloji ve tarih felsefesinin kurucusu bu bilgindir.

38 Essay on the history of civil society, 1767.

39 Amphictyonies, federasyon halinde birleşmiş olan Yunan milletlerinin dinî ve siyasî amaçlarla kurdukları bir meclistir.

pozitif bir etüdün temel ilkesidir. Daha önce görüldüğü üzere bu fikir De Brosse'da vardır. Toplumun tarihini yapmak ve onun türlerini saymak için olayları iyi görmek ve gözlemlemek, sanı ve tahminler yerine gerçek olay ve olguları almak gerekir. İşte Ferguson eserinde bunu yapmıştır. DeBrosse ve Ferguson'a gelinceye kadar bu gerçeklere ara sıra şüphe ile bakılmıştır. Bu iki yazarla işler yoluna girmiş ve böylece vasıflamalar karşılaştırmalarla birleşerek açıklamalara gidilmiştir.

Sosyolojik incelemelerde öğretim kolaylığını sağlamak üzere ayrı ayrı görülen bu üç aşama, yani vasıflama, karşılaştırma ve açıklama gerçekte dayanışmalı ve biri ötekini bütünleyen bir tümdür.

II. KURULUŞ (LA FONDATION)

19. yüzyılın sosyolojiye kazandırdığı şey, üç yüzyılda elde edilen bilgileri sağlamlaştırmak oldu. Bu arada etnografya ve tarih bilgisi bir ilerleme kaydetti. İnsan gruplarının belirli tiplere bölünebilecekleri gerçeği ortaya çıktı. Toplumların, tabiat düzeni içinde, bitki ve hayvanlarda olduğu gibi sınıflanabileceği fikri kuvvet buldu. O halde toplumları karşılaştırmak ve açıklamak mümkündü. 19. yüzyılda bu fikirler ilk planda geliyordu. Bu yönden sosyolojinin kuruluşunu 19. yüzyıla bağlamak gerekir. Bu gelişmenin nedenleri biyolojinin gösterdiği ilerlemelerde izlenmelidir. 18. yüzyılda tabiat olaylarının incelenmesi bilimsel bir kılığa girdi. Vasıflama, sınıflama ve açıklama usulleri mistik ve pragmatik yorumlara üstün geldi. Tabii kanunlar bundan sonra olumlu bir alana girdi. Tabii kanun, madde ve hayat olayları içinde karşılaştırma ve ispatlama imkânını veren zarurî münasebetlerdir. Bu düşünce, kaynağını toplumların canlı varlıklara benzetilmesi gibi çok yaygın bir ilkedен alır. Bu ise uzviyetçilik veya organcılık (Organicisme) diye adlandırılan öğretinin ta kendisidir. Uzviyetçi öğretiye ilk çağdan ve özellikle orta-çağın sonundan bu yana şurada burada rastlanmaktadır. Fakat az sonra bu öğreti (Doctrine) bayatlamıştır. Organcılık fikri islâm bilginlerinden Farabî, Gazalî ve İbn Haldun'da ve bundan iki yüzyıl sonra gelen Machiavelli (Makyavel) de görülür. Machiavelli, Floransa tarihinde (Histoires Florentines) siteyi canlı bir varlık olarak ele alıyor, onun gelişme ve ilerlemesini insanlarınkine benzetiyordu. Bodin, Botero ve Montaigne; Bacon, Petty, Hobbes ve Locke; Turgot, Mably, Rousseau ve Condorcet ve son olarak Ferguson ve özellikle Quesnay bu türlü karşılaştırmalardan hoşlanıyorlardı. Fakat zamanla bu fikir o kadar bayatlamıştı ki Sebastian Mercier buna yapacak

benzetme ve karşılaştırma diye takışmış ve takılmıştı. Böylece toplumların gerçek birer varlık oldukları, kanunlarla yönetildikleri, daha doğrusu nedenlere (sebeplere) bağlı buldukları fikri herkesce paylaşılmıştı.

İlkönce karşılaştırmalar tamamlandı ve genişletildi. Sonra sebepler araştırıldı; daha sonra sebeplerin isbatına girişildi... Birbirine karışan bu üç aşama gerçekte üç önemli tarihi devreyi gösterir.

A) KARŞILAŞTIRMALARIN GENİŞLEMESİ (ELARGISSEMENT DES COMPARAISONS)

1840 yılına doğru Renan, seminer yaparken kutsal kitabın ilk zamanlarını zihninde canlandırmak istedi. Bunun için aklına bugünkü vahşilerin durumunu incelemek geldi. Bu amaçla dinî yayın yıllıklarını araştırmaya koyuldu. Bundan, insan, dindar hayvandır teorisini çıkardı. Aşağı yukarı bu devirde karşılaştırmalı etütlere başlanmıştı.

Gün geçtikçe seyyahlar toplumsal olayları aydınlatma amacını güden gözlemciler oldular. Gerçekte kendileri bu iş için hazırlıklı bulunuyorlardı. Şüphesiz, bu arada tüccar, sergüzeştci sömürge memuru ve misyonerler yardımlarına devam ettiler. Sömürge sayısının artmasıyla yabansı ve uzak ülkelerde (les pays exotiques) yaşayan avrupalıların sayısı da artıyordu. Bütün bunlar arasında gerçek yenilik tam anlamıyla araştırma sayılan etnografik gezilerin yapılmasıydı. İlk örneği, 19. yüzyılın başında Napolyonun Mısır savaşına katılan Fransız bilginleri vermişti. Mısırın tavsifi (Description de l'Égypte) adlı eser bu türlü hazırlıklı çalışmaların ilkidir. Kollektif olan bu eser, çok ayrıntılı bir soru kâğıdına göre düzenlenmişti. Daha sonra Cezayirin keşfi (L'Exploration d'Algérie) adlı eser yayınlandı. Nihayet bu işleri kamusal kurumlar tek başına yapmaya başladı. Bunların en tanınmış 1879 yılında kurulan Vaşington Etnoloji Bürosu (Bureau d'Ethnologie de Washington)dur. Pariste az önce kurulmuş bir Etnoloji Enstitüsü (Institut d'Ethnologie) vardı. Böylece bütün dünya yuvarlağının her tarafında müşterek çalışmalara devam olundu. Karşılaştırma ve açıklamalarda en büyük rolü oynamış olan belgelere dayanarak bu konuda birkaç tarih gösterilebilir. Dünyadaki bu keşiflerin aynı zamanda yapılmış olduğu üzerinde durulmaktadır.

İlk aşamada Okyanus, karşılaştırma ve açıklama süzgecinden geçerek araştırma konusu oldu. 1825 yılında yayımlanan Ellis'in Polinezya

araştırmaları (Polinesia Researches) ve 1855 yılında yayınlanan Grey'in Polinezya Mitolojisi (Polynesian Mythology) eşsiz belgeler olarak önümüze çıkıyor. Daha yeni olarak Avusturalya medeniyeti incelendi. Yorumcular, Fison ve Howitt'in 1880 yılında yayınladığı Kamilaroi and Kurnai ile Spencer ve Gillenin eserlerini ve Torres boğazındaki araştırma kurulunca elde edilen belgeleri geniş ölçüde sömürdüler. Ak-rabalık, klan, aşiret ve özellikle totem kavramları ile ilgili sosyoloji çalışmalarında Avusturalyanın tuttuğu yer çok önemlidir. Fakat sırası gelince Afrikanın da bilinmeyen yerleri keşfedilmiş ve sosyoloji bakımından işlenmiştir. Cezayir'in, daha sonra medareyn bölgesinin (tropiques) sömürge olması bilim alanına yeni belgeler kazandırdı. Cezayir Berberilerine ilişkin bilgiyi Honoteau ve Letourne'ye ve daha sonra, çok yetkin bir gözlemci-karşılaştırıcı olan Masquéray'a borçluyuz. Yavaş yavaş bütün Afrika milletlerinin gözlemine girişildi. Ellis'ler, Dennett'ler, Rattray'lar, Duveyrier'ler, Foureau'lar, ve Delafosse'lar bu konuda merakla beklenen güzel eserler vermişlerdir.

Amerika ile Asyanın bilimsel etüdü ve keşfi daha sonra tamamlanmıştır. Fakat aşağı yukarı 1880 tarihinden beri belki de en verimli çalışmalar bu iki kara parçası üzerinde yapılmıştır: Dorsey'ler, Cushing'ler, Boas'lar kullanılabilen çok güzel anketleri (soruştırmaları) buralarda yapmışlardır. Bu uğurda çok şeyler yapılmış olmakla beraber daha yapılacak pek çok şeyler vardır. Fakat yüzyıldan daha az bir süre içinde bu kadar zengin bilgi hazinelerinin elde edilmesine tarihte ilk defa rastlanmıştır.

Uzun zaman bilimsel derlemelerle uğraşıldı. Waitz, Antropoloji (Anthropologie der Natur volker) adlı eserini 1859-1872 arasında 6 cilt olarak yayınladı, 1859 yılında Lathan, vasıflayıcı Etnoloji (Descriptive Ethnology) yı yazdı. Spencer, 1873-1910 aralarında, vasıflayıcı sosyoloji (descriptive sociology) adlı bir eser çıkardı. Bu eserde yazar, Sosyolojinin Prensipleri (Principle of Sociology) adlı eserindeki malzemeleri kullandı.

İngiliz antropoloji okulunun derlemelerle ilgili eserleri vardı. Başhcası, James Frazer'in Altın Dal (Golden Bough) adlı eseridir. Bu eser birçok âdet ve itikatları içine alan büyük bir derleme sayılabilir. 1890 yılında 2 cilt olarak yayınlanmıştı; bugün 12 cilt tutmaktadır. Büyük seyyah Adolf Bastian, aynı zamanda büyük bir derleyiciydi. Kendisinden sonra 1887 yılında Ratzel'in yazdığı üç ciltlik halk bilgisi ve Etnografya (Volkerkunde) adlı eser son zamanlara kadar rakipsiz kaldı. An-

cak son zamanlarda bununla boy ölçüşecek nitelikte G. Buschan'ın eseri yayımlandı. Bundan böyle görüş açısı ve araştırma alanı son derecede genişledi. 1875 yılında Tylor, Tasmanyalılarla chelléens³⁹lerin sanayiini karşılaştırdığında, bu teşebbüse hiç de hayret edilmedi. Böylece Etnografya tarih öncesi olaylara ışık salmaya başlamıştı.

Genel konuları ilgilendiren bu araştırmalarla daha önce başlanmış olan çalışmalara devam etmekten ve onların eksikliklerini tamamlamaktan başka bir şey yapılmış olmuyordu. Fakat bu konuda 19. yüzyıl bir kere daha orijinal olma sırrına ermiş bulunuyordu. Karşılaştırma metodu sınırlı bir alanda uygulanmıştı. Uzmanlar karşılaştırma metodunu hukuk ve din gibi özel olayların incelenmesinde kullandılar ve böylece metodun yeterliği meydana çıktı.

Karşılaştırmalı hukuk ilk önce Almanya'da, sonra Fransada başladı. Ötedenberi Roma hukuku yorumlanıyordu. Roma hukuku yardımıyla ilkel hukuk adını alan sistemler meydana çıkarıldı. Bütün bunlar yapılırken Savigny etnografik karşılaştırmalara hâlâ hor bakıyordu. Roma hukukunun etkisi hukuk terimlerinde bile çok derin izler bırakmıştı. Sumner Maine, Morgan ve Durkheim bu terimlere aşılmadan daha geniş bir anlam vererek tribu (kabile), gens (büyük aile) ve yunan kaynaklı Phratric terimlerini kullandılar. Bir yandan tarihî hukuk (Droits historiques) incelenirken öte yandan uzak ve yabancı ülkeler mevzuatı (Législations exotiques) ele alınmıştı. 1903 yılında bulunan Babilonya hükümdarı Hamurabi'nin kanunundan sonra daha birçok eski kanun-nâmeler elde edildi. Michelet 1837 tarihinde *Sembol ve Evrensel Hukuk Formülleri* içinde *Fransız Hukunun Kökleri*⁴⁰ adlı eserini yayınladı. Eser karşılaştırmalı hukukun çok ilgi çekici bir anketi mahiyetinde olup burada Hindlilere ait kısım büyük bir yer tutar. Fransada Lerminier, Laboulaye ve Dareste; İngilterede Sumner Maine ve Mac Lennan; Amerikada Morgan ve İsviçrede Bachofen aile ve akrabalık üzerinde mukayeseli hukuku incelediler. Anaşahhk (matriarcate), klân (sop), öz veya aşiret (tribu) üzerindeki araştırmalar da bu aradadır. Almanya'da Jhering, Post ve Kohler Etnografyanın, hukuk arkeolojisini aydınlatan repertuarlar yaptılar.

Dinlerin karşılaştırmalı etüdü daha hızlı adımlarla ilerledi. Benjamin Constant, Din Üzerine (De la Religion) başlıklı eserini yayınlarken,

39b Jeolojik devirlerden 4. zaman başlangıcıdır. Aslında Chelles bir yerin adıdır. Bu yerde tarih öncesi izlere rastlanmıştır.

40 Origines du droit français cherchées dans les symboles et formules du droit universel.

Otfried Müller gerçekten karşılaştırmalı dinler bilimini kuruyordu. Yazar itikat ve efsânelerin, halkın ruh ve zihniyetini aksettiren buluşlardan olduğunu doğruluyordu. Bu zihniyet, bağlı bulunduğu iklim ve çevre ile izahedilsin veya edilmesin yazar bunları olumlu ilkelere dayanarak yorumlamayı denemişti. Otfried Müllerden sonra Max Müller, Robertson Smith, Frazer aynı zamanda, yorumlamak üzere olguları bir araya toplamışlardı. Dikkati çeken bir nokta da modern sosyolojideki ana kavram ve açıklamaların dinler tarihi çalışmalarının çok derin izlerini taşımasıdır. Bütün bu belgeleri kullanan ve tabiat ilimlerindeki ilerlemelerden cesaret alan sosyologlar, yorum yapmaya haklı olduklarına inandılar. Fakat onlar, sebepleri aramak ve onları ispata girişmeden önce bu sebeplerin etkisini ilân etmekle yetindiler. Böylece, sebeplerin varlığını tanıma, ispatından önce geliyordu.⁴¹

B) SEBEPLERİN VARLIĞINI TANIMA VE DOĞRULAMA (L’AFFIRMATION DES CAUSES)

İlkin toplumsal olayların sebeplere bağlı oldukları açıklandı. Bu kadarcıkla yetinilerek hiç bir suretle hakim olguları araştırmaya ve ispatlamaya gidilmedi. Bu konuda Robertson ve Ferguson Montesquieu’den de ileri giderek çok kesin bildirimlerde bulunmuş ve insanların âdet ve yeteneklerini çeşitli toplumsallık durumlarına bağlamışlardı. Daha sonra toplumları zaruretlerin yönetmekte olduğu sık sık tekrarlandı. Montesquie’ye göre kanun, insanları yönetmesi gereken bir akıl, adalet ve denkserlik (nasfet) münasebetinden başka bir şey değildir. 1800 yıllarında yaşayan ideologlara, Saint-Simon ve Auguste Comte’a göre kanun sebep ve sonuçlar arasındaki bağlılık ve bağlaşma (corrélation) münasebetleridir.

18. yüzyılın sonundan başlayarak Fransada ideologlar arasında kanun fikrinin ortaya çıktığı sanılıyor.⁴² Bu eşsiz düşünürler aynı zamanda değerli gözlemcilerdi. Bunlardan biri olan De Gerando vahşilerin durumlarını incelemek üzere bir soru kâğıdı bile yapmıştı. Volney ve Cabanis’ı de bu arada söylemek gerekir. Volney tarih ve dil bilgini idi. Doğuyu dolaştı; Korsikayı gezdi; Yeni dünyada yaşadı ve orada Amerika yerlilerine ait bir sözlük yazdı. Amerika yerlilerini gözlemlerken

41 L’affirmation précède la démonstration (Bk. R. Maunier, aynı eser).

42 İdeologlar (Idéologues) Condillac’tan başlayarak fikirlerin kaynak ve kurallarını araştıran ve İdeoloji ile uğraşanlara denir. Cabanis, J. Baptiste-say, ve Volney bunlar arasındadır. Napolyon küçük göstermek için bütün filozoflara bu adı takardı.

Thucydide yunanlılarını, doğuda rastladığı bedevileri ve korsikalıları düşünüyor ve hatırlıyordu. Yazar bilhassa toprakla ilgili olmak üzere onlar arasındaki benzerlikler kadar ayrılık ve aykırılıkları da not etmesini bilmiştir. Böylece Volney'in en yalnış toplumsal hayat şekilleri üzerinde doğru ve belirli bir görüşü vardı. Yazar milletler arasındaki benzerliklerin özellikle iklim, toprak, besin ve âdetlerden ileri geldiğini söylüyor. İnsanların sebeplere boyun eğdiğini açıklayarak gözlemlerden bir ders çıkarıyordu. Fakat ancak Jean Baptiste-Say ve Saint-Simon'da, aynı zamanda, sebeplerin varlığı bütün genişliğiyle doğrulanmış olacaktır.

Say'in kendisi bir ideolog olup Adam Smith ve o yolla İskoçya okulu (Ecole Ecossaise)nun bir öğrencisi idi.⁴³ 1803 yılında yayınladığı bir eserde manevî bilimlerin deneysel niteliğini ortaya atmıştı. Böylece söz ağızdan çıkmış ve yeni bilim tümü ve bütünüyle objektif olgular üzerine temellenmişti. Öte yandan bu olguları anlamak için onları birbirine bağlayan münasebetleri bilmek gerekiyordu. Say'e göre ekonomi, kimya ve fizyolojinin benzeridir.⁴⁴ Bu ise, sosyoloji postulatının gerçekten ortaya konması ve açıklanmasıdır. Saint-Simon gibi Say de bu konuda asla bir uygulama yapmış değildir. Adam Smith'in yapmış olduğu gibi Toplumlarda olagelen eylemlerin nedenlerini bulmak için toplumlar üzerinde karşılaştırmalı bir araştırma yapmamış; sebeplerin varlığını tekrarlamakla yetinerek sadece karşılaştırma metodunun temeli sayılan sebep ve sonuç dayanışmasına işaret etmişti. Ortaklaşa yaşayışın bir alın yazısı ve zaruret olduğuna inanarak bunlardan bir takım kural ve kanunlar çıkarıp doğmatizmi resmen ilân etmişti.

İslâhatçı Saint-Simon'da sebeplerin beşerî gruplar üzerinde etkisi olduğuna dair çok kuvvetli bir duyu vardı. Bu bilgin toplum biliminin kurulabileceğini söylediği halde bu ilkeye en ufak bir iltifatta bulunmadı. Çünkü bu ilke kendisinin aşırı istekleriyle hiç bir zaman bağdaşamazdı. Kendini ihtirasa kaptırmış olan yazar, istikbalde yaşıyor gibiydi. Yazar, Jean Baptiste Say'den daha ileri gidememiş ve insanların ahlâk ve âdetlerinin devamlı etüdü ve sabırlı gözlemi ile bu verimli fikrini uygulamayı

43 İskoçya okulu (école écossaise): Çoğu, Edinburg Üniversitesinden çıkmış olup, toplumsal olguları incelemede ön ayak olan ve eserleri sosyolojik araştırmalarda kaynak sayılan bir bilginler zümresine verilen addır. Bunlar arasında Adam Smith, Ferguson ve Robetson Smith'i görmekteyiz. Bu okul sosyolojiyi bilimsel anlamda ele almıştır. Fransada bunları ideolog denilen bir zümre takip etmiştir.

44 *Traité d'économie politique* ve özellikle 1892 tarihinde yayınladığı *Cour complet d'économie politique* adlı eserinde, Say, toplumları canlı varlıklar gibi ahıyor.

düşünememişti. O mistisizmde karar kılarak kendini yeni bir Mesih sanmıştı; fakat Sâint-Simon'un en kuvvetli tarafı ilk yazılarında bile, çok mutlu terimlerle sosyoloji postulatını ortaya atmış olmasıdır.

1802 veya 1803 yılında başlayacak olan Çenevre mektuplarında (Lettres de Genève) toplumsal münasebetlerin fizyolojik olaylar gibi incelenmesi ve onlara tabiat bilimlerindeki metotların uygulanması gerektiğini yazmıştı. Bu, pozitif metodun ta kendisi idi. Toplumlar gerçek varlıklardır. Bu yönden kanunlara bağlıdırlar. Daha sonra yazar toplumun Büyük Varlık (Grand Etre) olduğunu söyleyecektir. Fakat bu fikir acaba kendisinin öz malı mıdır? Yoksa söylenildiği gibi bu fikri kendi sezgisiyle mi bulmuştur? Asla böyle bir şey söz konusu olamaz. Onda bir Montesquieu, bir Ferguson, bir Smith'in derin bilgi ve kavrayışı yoktu. Bununla beraber bir kaç yıl önce ideologların toplantı ve konuşmalarına katılmıştı. Ortaya attığı fikirleri işte bu toplantı ve konuşmalar sonunda edinmiş bulunuyordu. 1800 yılına doğru kafasındaki bu fikirler karmakarışıkta. Toplumların organlara benzetilmesi fikri artık bayatlamıştı. Bu benzetmelerden biyolojide uygulanan metodların toplumlar bilimine uygulanabileceği sonucuna varıyordu. Cabanis'e göre bir doktor için fizik olaylar ne ise bir ahlâkçı için ahlâkî münasebetler de odur. Bir ahlâkçının gözlemlerle çeşitli durumları anlayabileceğini ve bu sebepten dolayı beşerî araştırmaların fizik alana girdiğini söylemektedir. Bu iddiaya göre toplumlar bilimi, insan tabii tarihinin bir dalından başka bir şey değildi. Enstitüde okunan bu muhtıralar 1802 yılında dergi halinde çıktı. Az sonra Saint-Simon daha az açıklıkla fakat ısrarla aynı şeyleri söyleyecektir. Sait-Simon'un fikirleri ideologların bir yankısı idi. De Maistre, Bonald ve Ballanche aynı fikri ileri sürdüler. Bunlar, Saint Simon gibi sistemlerini kurmak ve rüyalarını gerçekleştirmek için kendilerini sıkıntıya koymadılar. Volney ile Cabanis, Saint-Simon'dan daha önce ve ondan çok daha iyi bir şekilde sosyoloji postulatını ortaya atmışlardır. Saint-Simonda zaruret ve hatta musibetlerin yer aldığı bir tarih görüşü vardı. Yeni bir Ansiklopedinin prospektüsünü kaleme alarak, 1810 yılından itibaren insanlığın uğursuz bir gelişmesinden söz açıyordu. Fakat bu Vico ve Herder'in kendinden önce yararlandığı ve sömürdüğü bir fikirdi. Saint-Simon tarih felsefecisidir. Organik ve kritik devrelerin bölümü, fetişizm ve politeizm ile ilgili teizmden sonsal tek tanrıçılığa giden dinlerin evrimi sentezi ve son olarak feodal tipten endüstriyel tipe doğru giden ilerleme görüş ve anlayışı kendisine kesin olarak tarih felsefecisi ünvanını kazandırmıştır. Üstadın pek çok verimli görüşleri bilimsel alan dışına taşar. Tıpkı Vico gibi filozof olan Saint Simon formülleri ortaya koymakla yetindi; fakat olguları karşılaştırmak

suretiyle onları ispat etmek endişesini duymadı. Ona göre Hintlilerle Çinliler üzerinde yapılacak bir araştırma, bu milletlerin çocukluk çağında kalmış olmaları hasebiyle kafaları işgal edecek derecede önemli bir şey değildi.

O görüş ve anlayışlarını tırmaladığı anda tarihi bile hor görüyordu. İlerleme (progrés) hakkındaki fikirleri çok kandırıcı ve etkin olmasına rağmen, sezgi, içe doğma ve temelsiz imgeler olarak kalmışlardır.

Saint-Simon için söylenenler, Auguste Comte için de söylenebilir.⁴⁵ Daha ilk günlerden başlayarak Comte toplumların bir kanunu olduğunu, toplumun tabiat düzeni içinde bulunduğunu ve bu sebepten sosyolojinin fizik gibi bir bilim olması gerektiğini çok açık olarak söylemek cesaretini göstermişti. Ona göre tarih insan oğlunun toplumsal gelişmesine hâkim olan kanunları araştıran bir bilim dalı olmalıdır. Yeni Zelanda vahşilerinden başlayarak İngiliz ve Fransızlara varıncaya kadar, medeniyetin bütün dereceleri aynı zamanda var olmaktadır. Böylece zaman sırasına göre yapılan zincirlemeler mekân karşılaştırmalarıyla kontrol edilebilir.⁴⁶ Bu son söz hiç bir zaman bu kadar güzel ifade edilmiş değildir. Yapılacak şey sadece bu programı gerçekleştirmektir. Fakat Comte toplumu yeniden organize etmekte çok sabırsızdı. Saint-Simonda olduğu gibi onun saltecessüsü ancak bir şimşek tesiri yapıyor ve düşüncesi harekete geçerek bu yolda birçok hakikatları görüyordu. Meselâ, hukuk ve ahlâkın dinî köklerden geldiğine işaret etmişti. Fakat Saint-Simon gibi o da öngörülerini ve beğendiği fikir yapılarını engeller ve tedirgin eder gördüğü andan itibaren karşılaştırma metodunu bile bir kenara bırakırdı. Sıkışınca üç hal kanununun sadece beyaz ırk için geçerliği olduğunu ve kendisinin beyaz ırktan başka bir şeyle ilgilenmeyeceğini beyan ederdi. Öte yandan iyi bir islahatçı olarak ileri ve ergin toplumlarda bugünkü durumu meydana getiren sebepleri araştırıyor ve diğer toplumlarda evrimin durdurulması gerektiğini savunuyordu. Zira bu sonuncular üstadın çizdiği ilerleme yolundan gitmiyorlardı.⁴⁷ 18. yüzyılın ileri görüşü

45 Aug. Comte'un belli başlı eserleri şunlardır: Cours de Philosophie positive, 1830-12). Systême de Politique positive, 4 c., 1851-54. Pozitivizm ilmhali başlığı ile Peyami Erman tarafından dilimize çevrilen Catéchisme positiviste adlı eseri.

46 L'enchaînement établi d'après la succession des temps peut être vérifié par la comparaison des lieux., (Bk. systême de politique positive. 1824).

47 Emil Faguet, Aug. Comte'un tarih felsefesinde dünyanın yarısı veya üçte ikisini maksath bir şekilde tetkik dışı bıraktığını karşılaştırma ve toplumun gerçek kanunlarını aramada köklü bir yanlışlık kaynağı gördüğünü ve sabırlı araştırmaların kendisine vergi olmadığını açıkça belirtmektedir.

karşısında Comte'un geri fikri ve meş'um düşünceleri çok enteresandır. Comte'un bu geri düşünceleriyle karşılaştırılınca bir Montesquieu, bir Ferguson, bir Adam Smith ve bir İbn Haldun'un olayları ne kadar geniş bir açıdan gördükleri, ne kadar doğru tecessüslerde buldukları ve ne kadar derin bir bilgiye sahip oldukları kolayca anlaşılır. Aug. Comte sentez ve inşa bakımından çok büyüktür. Fakat sosyoloji onda gayretli, sabırlı ve gözlemci bir artizan özelliği bulamadı.⁴⁸ Göze çarpan bir başka cihet te Comte zamanında tarihçilerin bile karşılaştırmalı bilgiyi küçümsemeleri ve hor görmeleridir. Savigny karşılaştırmalı hukuku reddediyor ve karşılaştırmaları Roma ve barbar kanunları dışında genişletmeyi hedef tutan her türlü teşebbüsü kısır görüyordu. Bütün bu devir geriye doğru atılmış bir adım sayılır. Karşılaştırmalı araştırmaların yeniden canlanmasını görmek için 1857 yılına kadar gelmek, Grimm ve Michelet'yi beklemek gerekir. Fakat bütün bunlardan elde tek bir ilke kalmıştı ki o da toplumların ve toplumsal olguların sebeplere bağlı olduğu gerçeği idi. Varılan bu sonuç hiç te küçümsenecek bir şey değildir. İngilterede Spencer, Fransada Espinas bu temelden işe başlayarak toplum biliminin tümünü kapsayan ilkelere varmışlardır. Böylece sebeplere dayanan bir toplum biliminin varlığı meydana çıkmış, bütün iş yalnızca sebepleri ispatlamaya kalmıştı.

C) SEBEPLERİN İSPATI (LA DÉMONSTRATION DES CAUSES)

Burada geriye bir dönüş yapmak icabeder; çünkü bu üç an bir biri üzerine binmektedir. Uzun zamandan beri tekil olay ve olguları sebeplere bağlamaya çalışıldı. Eski Çağ insanları bu türlü teşebbüsleri bilmiyor değildi. Eflâtun Kanunlar adlı eserinin IV. ve V. kitaplarında insanı yapan gerekirci unsurlar arasında toprak, su, hava, coğrafi mevki ve yükseklik gibi tabii, eğitim ve taklit gibi beşerî etkenleri sayıp dökmüştü. Fakat işi aşırı derecede büyütme doğru değildir. Çünkü Eflâtuna göre bütün bunlar şeytanların eseridir. Tarihçi Thucydide'in bilim-

48 Maelver: Comte, sosyolojiyi bilimler arasındaki yerine yerleştirmekten daha çok onun varlığını haber vermiş bulunmaktadır. Müsbet felsefesi hiç bir vakit kendisinin arzu ettiği şekilde müsbet bilim olmamıştır. Pozitivizm dini onun sosyolojisini sınırlı bir duruma sokmuştur. (Bk. R. Maunier, aynı eser, sh. 95). Kendisi sosyolojiyi müphem bırakmıştır. Üç hal kanunu toplumsal evreler değil sadece insan zihniyetinin gelişmesindeki evrim safhaları yahut insanın dünyaya karşı takındığı bir durumdur. Üstadın görüş ve muhakeme açısı çok dardır. Müsbet devre diye adlandırdığı şey akli olmaktan ziyade peygamberâne bir buluştur. Fakat bütün bunlara rağmen Comte sosyolojiye adım vermiş değil, belirli bir okulu ve görüşü ilk olarak telkin etmiştir (Bk. Sociology maddesi, E.S.S. sahife 237).

sel tarih (Histoire scientifique) denemesinde bu cihet daha iyi görülür. Burada insan gruplarının etkileri açıklanmış ve yorumlanmıştır. Fakat bu eser bir milletler psikolojisi (Psychologie des peuples) özeti durumuna indirilmiş olup maddî sebeplerin etkisi meçhul kalmıştır.

Yenileyin tersine, ilk aşamada bu maddî sebepler ele alınmıştır. İlk önce iklim ve toprağın etkisi açıklandı ve insanı yapan gerekirci unsurlar yani maddî sebepler, beşeri grupların yer ve ortama bağlılığında arandı ve ancak orada bulunur sanıldı.

Bunlar ilk önce ortaya atılmış basit fikirlerdi. Eskiler iklim ve toprağın bu etkisinden şüphe etmişlerdi. Birçokları bunlara işaret etmiş fakat üzerinde durmamışlardı. Böylece Yunan filozofu Lucien, göçebeliliği yersel şartlarla açıklıyordu. Birinci yüzyılda Afrikalı Manilius, milletlerin çeşitlenmelerini soy ve iklimle izah ediyordu. Aristo, Plin ve diğer bilginler benzeri yorum ve açıklamalarda bulundular. Daha sonra bütün tarih felsefecilerinde iklim etkisi üzerinde birçok açıklamalara rastlanır.

Fakat bundan sonra her türlü belge ve örnekler göstererek gerçek anlamıyla ispata, yorum ve açıklamalara gidildi. Bu anlamda, Bodin, l'abbé Dubos ve Montesquieu gerçekten toplumsal olayları açıklama metodunu kurdular. Montesquieu'ye göre herşey iklime bağlıydı. O halde manastır hayatı (Monachisme), içki yasağı, çok kadımla evlenme, hükümet şekilleri hep iklimin etkisi altındadır. 18. yüzyılda olayların meydana gelmesine tesir eden fizik ve mânevî sebeplerin payı üzerinde bir anlaşmazlık kendini gösterecektir. Sebep arama fikri böylece sosyolojiye girmiş oldu. İnsan aklı, ilkönce maddî olguların daha gösterişli ve daha güçlü etkisi önünde boyun eğmek zorunda kalmıştı. Bu konuda özel bir takım yazılar yazılmıştı. Falconer ve Bonstetten iklimlerin doğurdukları sonuçlar hakkında kitaplar yazmışlardır. Bugün bile eski çağın gerilemesi malaria ile izah edilmiyor mu? İktisadî ve siyasî hayat üzerine, güneş üzerindeki lekelerin, kuraklığın veya rutûbetin tesiri olduğu ileri sürülmüyor mu?

Çok yeni olarak mânevî olgu veya toplumsal faktörlerin etkisini ispatla uğraşılmaktadır. Toplumlar, sistem, varlık, ayrı birer âlem ve her şeydir. Toplumların organ ve fonksiyonları, aralarında birbirine bağlanmış, sarmaş dolaş olmuş, ve dayanışmışlardır. Bir âdet, sonuç veya sebebi olduğu başka bir âdetin varlığını gerektirir veya varsaydırır. O halde toplumsal olgular biri ötekini açıklar ve yorumlar türdendir. 18. yüzyılda fizik sebepler yanında mânevî veya toplumsal sebeplerin etkisi

açıklanmıştı. Toplumsal olgular arasında uygunluk (concordance) ve bağlaşıma (corr lation)lara işaret etmek, bugün ancak başlangıçta olan ve günün sosyologlarınca ele alınan bir çalışmadır. Bunun fihristi "Ann e Sociologique" de görülebilir. Durkheim, etnolog ve sosyolog olmasını bildi. Filozoftu ve bir anlamda filozof kaldı. Bir ahlâk sistemi kurmak için sosyolojiden yararlandı. Hiç bir suretle bilimle sanatı, i tima  ile ahl kiyi yeteri kadar ayırt edemedi. Bununla beraber hiç bir kimse olguları açıklamak üzere karşılaştırma metodunun değer ve yararını kendisi kadar g zelece ortaya koyamadı. Bu  alışma yerinde harcanmış bir emekti zira açıklama ve yorumlama olmadan gerçek anlamda hiç bir bilim yapılamaz. Durkheim yolunda gidenlerin çalışmaları bu doğrultuda gelişmiştir. Bunlar gerekli metotla, sakinme ve savunma tedbirlerine baş vurarak açıklama amacıyla karşılaştırma metodunu denemiş ve uygulamışlardır. Oldukça geniş olan bu kolektif çalışmalarda açıklama için vasıflama ve karşılaştırmaya gidilmiştir. Efsâne ve mensek, kurban ve b y , hukuk ve örf, dış evlenme, hısnımlık, aile tipleri ve ekonomik kurumlar üzerindeki çalışmalarda bu yol tutulmuştur. Bütün bu olay ve olgular kendi aralarında dayanışmaldırlar; biri ötekini açıklar. Sosyolog bunlar arasındaki dayanışma ve bağlantıları bulmaya çalışır.

Burada artık durmalız; zira günün konularına gelmiş bulunuyoruz, hatta geleceğe ve yarına dokunmak üzereyiz. Bu küçük kitap sonuç değil, başlangıçtır. Sosyoloji pozitif, karşılaştırmalı ve özel bir konuya sahip bir olaylar bilimi olarak insanların yer yüzüne yerleşme ve sömürge edinmeleriyle ikiz olarak ilerlemiştir. Gelişmesinde kurucu ve habercilerden daha çok, toplumsal insanı gözlemleyen bilginlerin büyük payı bulunduğu görülen ve bilinen bir gerçektir.

TÜRKİYE'DEKİ DURUM

Aug. Comte'dan sonra birçok memleketlerde sosyoloji çalışmaları rağbet gördü. Fransada sosyoloji akımının zayıfladığı bir sırada Durkheim ve Lévy Brühl, Marcel Mauss, Paul Fauconnet, Halbwachs, Bouglé gibi ünlü sosyologlar *Année Sociologique* dergisinde yaptıkları çeşitli yayınlarla sosyolojiye yeni görüşler getirdiler. Durkheim'in vefatından sonra *Annuaire Sociologique* dergisi ve o da kapandıktan sonra ikinci defa olarak *Année Sociologique*, bu çalışmalarını devam ettirmiştir. Son zamanlarda Georges Gurvitch, Aron, Gabriel Le Bras, Roger Bastide, Armand Cuvillier, Friedmann ve daha birçok genç sosyologlar önemli çalışmalar yapmışlar ve çalışmalarını "*Cahiers Internationaux de Sociologie*" etrafında toplamışlardır. Almanyada Tönnies, Simmel ve son zamanlarda Hans Freyer ve Güstave Menching gibi sosyologlar da işe gereken önemi vermişlerdir. Anglosakson âleminde MacIver, Joachim Wach ve benzerleri sosyoloji için engin ufuklar açmışlardır.

Sosyoloji çalışmaları Türkiyede de büyük bir ilgi uyandırmış ve uyandırmaktadır. Bizde Eski Yunanın ünlü filozoflarından (Aristo ve Eflatun) kaynak ve ilhamını alan İslâm bilginlerinin eserleri ve halk arasında siyâsetnâme, *ilm-ü tedbir-i menzil*, *siyâset-ül-medeniyye*, ıslahat fermanları, hattı hümayûn ve kanunnameler toplum üzerindeki belli başlı görüşleri aksettirmektedirler. İlk pozitivist hava *Serveti Fünûncularla* esmeğe başlamıştır. Dergi yazarları H. Taine'in fikirlerini edebiyata uyguluyorlardı. Bunlardan Ahmet Şuayıp, Durkheim, Boutroux ve Bergson'dan söz açıyordu.

1918 Yılında Ahmet Şuayıp, Rıza Tevfik ve Mehmet Cavit *Ulûmu İctimaiye ve İktisadiye* mecmuasını çıkardılar. Bu dergi bir çok sosyolojik konuları ele almış ve Spencer'le Worms'in etkisi altında biyolojik bir sosyoloji görüşünü savunmuştur. Bu görüş gerek *Dar-ül muallimîn-deki* pedagoji çalışmalarında gerekse Sati beyin *Muallim* dergisinde devam etmişti.

Meşrutiyetle sosyoloji bilhassa Türkiye için pratik bir yöneliş gösterdi. Prens Sabahattin, Edmond Demolins'den faydalanarak ıslahat tekliflerinde bulunmuş ve böylece tecrübî sosyoloji çalışmalarına ön ayak olmuştu. Sonra Prens Sabahattin, "*Türkiye nasıl kurtarılır*" ve izahathü üç risale daha yayınladı. Fakat, Ahmet Şuayıp'la başlayan Durkheim sosyolojisi memlekette daha verimli çalışmalara yol açmıştı. 1911 yılında Ziya Gökalp toplumsal reformu Fouillet felsefesinde aramış ve böylece Biyolojik sosyolojiye karşı cephe almıştı. Bir aralık Gabriel Tarde'a yönelen Gökalp, Durkheim sosyolojisinde karar kılmıştır.

Durkheim sosyolojisi mantık yönündeki kesinliği, araştırma zenginliği ve güzel tasnifi ile çok elverişli bir sistemdi. 1915 yılında Ziya Gökalp, İstanbul Darülfünûnu içtimaiyat Müderrisliğine atandı. "Edebiyat Fakültesi Mecmuası", "Millî Tetebbûlar", "Yeni Mecmuası", "İslâm Mecmuası" ve "İçtimaiyat Mecmuası" Gökalp ve arkadaşlarının yayın organları oldu. Bu çalışmalar, ikinci cihan savaşının sonuna kadar sürdü ve Memlekette derin izler bıraktı.

Mütareke sıralarında Mehmet Ali Şevki "Meslek-i İçtimai" dergisini yayınladı. Ayrıca bir de dernek kurdu. M. A. Şevki Prens Sabahattin'in izinde gidiyordu. Yardımsız kalan bu çalışmalar mütarekeden sonra durdu. 1932 yılında "Mülkiye Mecmuası" kısmen M. A. Şevkinin fikirlerini yayınlamaya başladı. 1939 yılında Edebiyat Fakültesi öğretim görevliliğine atanan bilgin, iki yıl Paul Descamps'ın tecrübî sosyolojisini okuttu. Bu yolda bazı çalışmalar yaptı ise de sağlık durumu kötüleştiğinden çalışmalara son vermek zorunda kaldı.

1922 yılından beri dağılan Gökalpçılar veya Durkheimcılar bir araya geldiler. Gerek Üniversite ve gerekse Lise öğretiminde bu yolda çalıştılar. Bu sırada sosyoloji, doğmatik bir renk almış bulunuyordu. İlk şüphe 1925 yılında Mehmet İzzet'te görülür. Bu bilgin, toplumsal gerekiçilik meselesini ortaya atıyor. Yayınladığı "Yeni İçtimaiyat Dersleri", "*Milliyetçilik Nazariyeleri ve milli hayat*" ve makaleleri, dar sosyolojizmden kurtulma çabaları sayılabilir. İsmayil Hakkı Baltacıoğlu önemli bazı çalışmalar yapmıştır. 1930 yılında yayınladığı Sosyoloji'si kısa, ölçülü ve derli toplu bir sosyoloji anlayışını aksettirmektedir.

Sosyoloji akımı, Ziya Gökalp'ten sonra Mehmet İzzet, Neemeddin Sadak ve İ. H. Baltacıoğlunun çalışmalarıyla devam etmiştir. 1930 dan beri Hilmi Ziya Ülken ve Ziyaeddin Fındıkoğlu bu yolda hatırı sayılır çalışmalar yapmışlardır. Ülken, Bir taraftan Amerikan sosyolojisiyle temas sağlarken öte yandan Le Play'den gelen tecrübî Sosyolojiye

karşı müsamaha göstermiş ve çalışmalarını daha verimli kılmak için sosyolojinin dayanabileceği felsefî bir temel aramıştır. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Strasburg'da savunduğu Ziya Gökâlp hakkındaki doktora tezinden sonra çeşitli yayınlarıyla tecrübî sosyoloji ile ilgilemiş ve unutulmak üzere olan Prens Sabahattin'i genç kuşaklara tanıtmıştır. Tecrübi sosyolojiyi hoşgörmek ve amerikan sistemine yer vermekle Türk sosyoloji çalışmaları dar ve sınırlı çenberlerden kurtulmak imkânını bulmuştur.

SOSYOLOJİNİN BUGÜNKÜ DURUMU

Bugünün sosyolojisi, bir yandan sistem tartışmalarından kurtularak daha çok günün somut olayları üzerinde durmaktadır. Yenileyin, T. Parsons'un işaret ettiği gibi, sosyolojik araştırma, kitaplıktan çıkmış sâha çalışmaları (Field Work) şekline girmiştir. öte yandan kollektif çalışmalar olağanüstü bir önem kazanmıştır. Fransada Ulusal Araştırma Merkezinin (Centre National de Recherche) himayesinde Sosyolojik incelemeler merkezi (Centre d'études sociologiques) kurulmuş ve sosyoloji enstitüsü (Institut de Sociologie) ile işbirliği yapmıştır. Bu çığır sosyoloji çalışmalarında oldukça önemli bir aşamaya varıldığını gösterir. Bu merkezler, sosyolojik araştırmanın çeşitli yönleri üzerinde verilen konferanslardan başka bir çok anketlere de girişmiştir. İlkın 1948 yılında tertiplenen sosyoloji haftalarında endüstrileşme, teknokrasi, şehir, köy, çağdaş aile ve bunlara ilişkin karşılaştırmalı sosyoloji gibi konular ele alınmıştır. Bununla beraber bir çok sosyologlar, sosyolojinin salt ampirizme yönelmesinden ve bu gidişin, Simiand'ın "*fikirsiz olgu, olgusuz fikir olamaz*" diye özetlenen özlü sözünü unutturacağından korkmaktadırlar.

Bir çok memleketlerde bu türlü araştırma merkezleri kurulmuştur. Bizde Prof. Hilmi Ziya Ülkenin başkanlığında kurulan Türk Sosyoloji Cemiyeti ve bu cemiyetin organı olan *sosyoloji dünyası* ile İstanbul Edebiyat Fakültesinin Prof. Ülkenin başkanlığında yayınladığı *Sosyoloji Dergisi*, böyle bir kollektif çalışma ihtiyacını gidermek üzere yapılan çabalardır. Son zamanlarda sosyoloji, ulusal kadrolar dışına taşarak başka ülkelerdeki araştırmalarla ilgilenmiş, yani uluslar arası bir renk ve önem kazanmıştır. Bu arada Unesco'nun himayesinde Uluslar Arası Sosyoloji Cemiyeti (Association internationale de Sociologie) verimli çalışmalar yapmaktadır. Bu Cemiyetin tertiplediği uluslar-arası kongrelerden ilki 1950 yılında Zürich'de, ikincisi 1953 yılında Liège'de, Üçüncüsü 1956 yılında Amsterdam'da, Dördüncüsü 1959 da Stresa'da toplanmıştır. Bir de 20. yüzyıl başında René Worms

tarafından kurulmuş olan Milletlerarası Sosyoloji Enstitüsü (*Institut International de Sociologie*) ikinci Dünya Savaşına kadar 14 kongre yapmış; 1939 da Polonyada harbin patlaması üzerine yarım kalan bu 14 ncü kongre 1950 de Roma'da toplanmıştır. 1960 yılında bu enstitü 19. kongresini Mexiko şehrinde yapmıştır.

